

ΟΙ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΑΞΙΕΣ ΣΤΑ ΠΟΛΙΤΙΚΑ ΤΟΥ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ: ΕΠΙΔΡΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΓΕΩΠΟΛΙΤΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ

ΑΝΔΡΕΑΣ ΜΑΝΟΣ

(δημοσιεύτηκε στον συλλογικό τόμο τῆς ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ
«ΦΙΛΟΣΟΦΟΙ ΣΤΟ ΑΙΓΑΙΟ»)

Ὁ Ἀριστοτέλης (384-322 π.Χ.), ἀπὸ τὰ Στάγिरα τῶν ἀνατολικῶν ἀκτῶν τῆς Χαλκιδικῆς, ὑπῆρξε μιὰ ἀπὸ τὶς μεγαλύτερες φιλοσοφικὲς διάνοιες στὴν ἱστορία τῆς παγκόσμιας φιλοσοφίας. Μαθητὴς ἐπὶ εἴκοσι ἔτη τοῦ Πλάτωνος στὴν Ἀκαδημία συναγωνίστηκε ὡς πρὸς τὴν ἀξία ἐκείνον, ὁ ὁποῖος ἀπεδείχθη, ἐπίσης, ἐφάμιλλος τοῦ μεγάλου δασκάλου του, τοῦ Σωκράτους. Ἡ ζωὴ του χωρίζεται σὲ τρεῖς περιόδους: α) στὰ χρόνια τῆς Ἀκαδημίας (367-347 π.Χ.), β) στὴν περίοδο τῶν ταξιδιῶν (347-334 π.Χ.), ὅπου ἔζησε στὴν Ἄσσο, στὴ Λέσβο καὶ στὴ Μακεδονία καὶ γ) στὴ δευτέρη ἀθηναϊκὴ περίοδο, ἀπὸ τὸ 334, ὅταν, μετὰ τὴν καταστροφὴ τῶν Θηβῶν, ἐπιστρέφει στὴν Ἀθήνα καὶ παραμένει σ' αὐτὴν μέχρις ὅτου φεύγει γιὰ τὴ Χαλκίδα γιὰ νὰ γλυτώσει τὴ ζωὴ του, ὅπου καὶ πεθαίνει κατὰ τὸ ἔτος 322. Ἡ παρούσα μελέτη ἐπιχειρεῖ νὰ κάνει μνεΐαν τῶν κυριότερων πολιτικῶν ἀξιῶν ὅπως αὐτὲς ἐκτίθενται στὰ Πολιτικά καὶ νὰ προσδιορίσει μέχρι ποιοῦ βαθμοῦ ὁ γεωπολιτικὸς χῶρος ἐπέδρασε στὴ διαμόρφωσή τους. Τὸ νὰ ἐπιχειρεῖται μέσα ἀπὸ μιὰ ἐρευνητικὴ διαδικασία ὁ καθορισμὸς τοῦ βαθμοῦ τῶν ἐπιδράσεων τὶς ὁποῖες ὁ γεωπολιτικὸς χῶρος τῆς ἑλληνικῆς χερσονήσου, τῶν πολιτειῶν τοῦ Αἰγαίου, τῆς Μικρᾶς Ἀσίας ἀλλὰ καὶ τοῦ τότε γνωστοῦ κόσμου ἄσκησε πάνω σὲ μιὰ φιλοσοφικὴ διάνοια ὅπως ὁ Ἀριστοτέλης, δὲν εἶναι εὐκόλο ἐγχείρημα. Καὶ τοῦτο, ἐπειδὴ θὰ πρέπει, ἀφ' ἑνὸς νὰ καταδειχθεῖ ἡ μορφή τῆς ἐπιρροῆς τοῦ γεωφυσικοῦ καὶ τοῦ γεωπολιτικοῦ περιβάλλοντος στὴ διαμόρφωση τῆς προσωπικότητος τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἰδιαίτερος ἑνὸς στοχαστῆ, ἐνῶ, ἀφ' ἑτέρου, νὰ διαφανεῖ ὁ ἀτομικὸς τρόπος ἀφομοιώσεως καὶ ἀξιοποιήσεως ἀπὸ τὸν Σταγίριτῆ τῶν πλούσιων γνώσεων καὶ ἐμπειριῶν μὲ τὶς ὁποῖες ἐγαλουχήθη τόσο κατὰ τὴ διάρκεια τῆς παραμονῆς καὶ φοιτήσεώς του στὴν πλατωνικὴ Ἀκαδημία ὅσο καὶ κατὰ τὸ χρονικὸ διάστημα τῶν ταξιδιῶν του στὴν Ἄσσο τῆς Μ. Ἀσίας, στὴ Λέσβο καὶ στὴ Μακεδονία. Πράγματι, ὀρισμένες πτυχὲς τῆς προσωπικότητος καὶ τοῦ χαρακτῆρος ἑνὸς μεγαλοφανοῦς δημιουργοῦ παραμένουν τελικὰ ἀνεπηρέαστες ἀπὸ τὶς ὁποιοσδήποτε ἐξωτερικὲς ἐπιδράσεις ἢ, ἂν ὄχι, μιὰ ἰσχυρὴ διάνοια ἀξιοποιεῖ τὶς ἐμπειρίες της μὲ ἕναν τρόπο μοναδικὸ καὶ πρωτότυπο, ὥστε τὸ ἔργο της νὰ φέρει τὴ σφραγίδα τῆς δικῆς της ὑπογραφῆς. Τίποτε ἀσφαλῶς δὲν δημιουργεῖται ἐκ τοῦ μηδενὸς καὶ ὁ Ἀριστοτέλης διαμορφώνει τὶς ἀντιλήψεις του σὲ ὅλες τὶς μορφὲς τοῦ φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ, ἐπηρεαζόμενος τόσο ἀπὸ ἐξωτερικοὺς ὅσο καὶ ἀπὸ ἐσωτερικοὺς παράγοντες.

Ἄν διατρέξει κανεὶς τὰ βιβλία τῶν ἀριστοτελικῶν Πολιτικῶν, μπορεῖ νὰ διακρίνει ὡς κυριότερες πολιτικὲς, ἠθικοκοινωνικὲς καὶ πνευματικὲς ἀξίες τὶς ἐξῆς, χωρὶς τοῦτο νὰ σημαίνει ὅτι ὑπάρχουν σαφῆ ὅρια διακρίσεως τῶν ἐν λόγῳ

ἀξιῶν:

Πολιτικὲς ἀξίες: ἡ πόλις - ἡ δικαιοσύνη - τὸ ἄρχειν καὶ τὸ ἄρχεσθαι - τὸ ἴσον τὸ ἀντιπεπονθὸς - ὁ ἄριστος νόμος - τὸ ζῆν εὖ - ἡ σύνθεσις πολιτευμάτων (ὀλιγαρχία - δημοκρατία, Ἀριστοκρατία - δημοκρατία) - ἡ ἀξιοκρατία - τὸ συζῆν - ἡ εὐημερία - τὸ κοινὸ συμφέρον - ἡ πολεμικὴ ἀρετὴ - ἡ συμμετρία - ἡ πολιτικὴ σύνεσις - ἡ εὐνομία - ἡ ἐλευθερία - ἡ ἀριστοκρατία - ἡ ἰσοτίμη συμμετοχὴ ὅλων τῶν πολιτῶν (ἐγκρίτων καὶ λαοῦ) στὴν Ἐκκλησίᾳ τοῦ Δήμου - ἡ ἀναλογικὴ ἰσότης - ἡ πολιτικὴ διορατικότης - ἡ φιλία πρὸς τὴν καθεστῶσαν πολιτείαν - ἡ εἰρήνη.

Ἠθικοκοινωνικὲς-πνευματικὲς ἀξίες: ἡθικὴ ἀρετὴ - σωφροσύνη - γενναιοδωρία (ἐλευθεριότης) - ἡ φιλοσοφία - ἡ παιδεία - ἡ φρόνησις - ἡ εὐδαιμονία - ἡ φυσικὴ γλυκύτης - ἡ τελεία καὶ αὐτάρκης ζωὴ - ἡ χρηστότης (ἐπιείκεια) - ἡ μεσότης - ἡ εὐγένεια - τὸ κάλλος - ὁ ὀρθὸς λόγος - ἡ φιλία - ἡ χρόνιος εὐπορία τοῦ λαοῦ - ἡ ἀνδρεία - ἡ διὰ τῶν ἐξωτερικῶν ἀγαθῶν φύλαξις τῆς ἀρετῆς - τὰ κοσμήματα τοῦ ἤθους καὶ τῆς διανοίας - τὸ εὖ πράττειν - ἡ λατρεία τῶν θεῶν - ἡ ὁμόνοια - ἡ υἰετία - τὸ ἀγαθὸν - ἡ φύσις - τὸ ἔθος - τὸ πράττειν τὸ ἀναγκαῖον, τὸ χρήσιμον καὶ τὸ καλὸν - ἡ καρτερία - ἡ μουσική: τὸ σχολάζειν καλῶς διὰ τὸ ἦθος.

Τὸ φῶς πού διαυγάζει τὶς ἠθικὲς ἀξίες στὰ *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, τὰ *Ἠθικὰ μεγάλα* καὶ τὰ *Ἠθικὰ Εὐδήμεια* ἀντανაკλᾶται καὶ στὰ Πολιτικὰ¹ ἀνεξαρτήτως τῆς χρονολογικῆς σειρᾶς τῶν ἔργων αὐτῶν. Ὡς ἐκ τούτου, ὄχι μόνον δὲν ἐκπλήσσει ἀλλὰ θεωρεῖται πολὺ φυσιολογικὴ ἐξέλιξις τὸ γεγονὸς ὅτι στὴν ἀρχὴ τοῦ κειμένου τῶν Πολιτικῶν, ὁ Ἀριστοτέλης ὑποστηρίζει ὅτι κάθε πόλις καὶ πολιτικὴ κοινωνία ἐπιδιώκουν γιὰ τὸ σύνολο τῶν μελῶν τους τὸ μέγιστο ἀγαθόν, τὸ ὁποῖον εἶναι τὸ εὖ ζῆν καὶ ἡ εὐδαιμονία², ἀξία ἢ ὁποῖα ἀποτελεῖ τὸ ὑπέρτατο ἀγαθόν στὰ *Ἠθικὰ Νικομάχει*³. Ἀσφαλῶς τὸ τελευταῖο αὐτὸ ἔργο εἶναι γραμμένο μετὰ τὰ Πολιτικά, πλὴν ὁμως συνιστᾷ περαιτέρω ἐμπλουτισμὸ καὶ ἐπέκτασις τῶν ἀντιλήψεων τοῦ φιλοσόφου, ὅπως διετυπώθησαν στὰ *Ἠθικὰ Εὐδήμεια*, τὰ ὁποῖα προηγοῦνται χρονολογικῶς τῶν Πολιτικῶν. Τὸ μεγάλο ἔργο πού ἔχει ἀφήσει ὁ Ἀριστοτέλης ἐπιβεβαιώνει τὴν ἄποψη ὅτι ὑπῆρξεν ἕνας ἀκαταπόνητος ἐργάτης τοῦ φιλοσοφικοῦ ἐπιστημονικοῦ λόγου καὶ ἕνας ὀξυδερκὴς καὶ πολυμαθὴς διανοητής. Τοῦτο ἐξ' ἄλλου ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὸ εὖρος τῶν λογικῶν, τῶν πολιτικῶν, τῶν μεταφυσικῶν, τῶν βιολογικῶν, τῶν ψυχολογικῶν καὶ τῶν αἰσθητικῶν τοῦ μελετῶν καὶ ἔργων. Οἱ δύο τοῦ γονεῖς ἀντλοῦσαν τὴν καταγωγὴν τους ἀπὸ οἰκογένειες ἰατρῶν, ὁ πατέρας τοῦ ὑπῆρξεν ὁ ἴδιος ἰατρός καὶ πέθανε ὅταν ὁ Ἀριστοτέλης δὲν εἶχεν ἐνηλικιωθεῖ. Τὴν φροντίδα τῆς ἀνατροφῆς του εἶχεν

¹ Πβ. W. J. Oates, *Aristotle and the Problem of Value*, Princeton, Univ. Press, 1963, σ. 322.

² Ἀριστ., Πολιτ., Α2, 1252 b 29-30.

³ ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Ἠθ. Νικομ.*, Α12, 1102 a 1-4. Θὰ πρέπει νὰ παρατηρηθεῖ ὅτι ἐγείρεται πρόβλημα ὡς πρὸς τὴν παραδομένη κατατάξις τῶν βιβλίων τῶν Πολιτικῶν, ἀλλὰ καὶ τοῦ συνόλου ἔργου τοῦ Ἀριστοτέλους. Πβ. Ε. Μουτσόπουλου, *Φιλόσοφοι τοῦ Αἰγαίου*, Ἀθήνα, Ἴδρυμα τοῦ Αἰγαίου, 1991, σ. 107. Πβ. Ingemar Düring, *Ὁ Ἀριστοτέλης. Παρουσίαση καὶ ἐρμηνεία τῆς διανοήσεώς του*, ἑλλ. μετ. Π. Κοτζιὰ-Παντελή, τ. 1, Ἀθήνα, Μορφωτικὸ Ἴδρυμα Ἑθνικῆς Τραπέζης, 1991, σσ. 109 κ.έξ.

ἀναλάβει ὁ γαμπρὸς τοῦ Πρόξενος ἀπὸ τὸν Ἀταρνέα τῆς Μ. Ἀσίας. Μεγαλώνοντας σ' ἓνα περιβάλλον ἀνεπτυγμένο πνευματικὰ καὶ οικονομικὰ εὐρωστο, θὰ πρέπει νὰ ἔτυχε τῆς καλύτερης δυνατῆς ἀγωγῆς καὶ παιδείας. Καὶ θὰ πρέπει ἀκόμη, στὸν Ἀταρνέα νὰ διηλθε ἓνα μέρος τῆς ζωῆς του, πρὶν ἀπὸ τὴν φοίτησή του στὴν Ἀκαδημία τοῦ Πλάτωνος. Οἱ χώροι λοιπὸν ὅπου διηλθε ἓνα μέρος τῆς ζωῆς του ὁ Ἀριστοτέλης ἦσαν τὰ Στάγαιρα, ὁ Ἀταρνέας, ἡ Ἀθήνα, πάλι ὁ Ἀταρνέας καὶ ἡ Ἄσσοι, ὅπου κατέφυγε μετὰ τὴν ἐπικράτηση τοῦ ἀντιμακεδονικοῦ κόμματος στὴν Ἀθήνα, ἡ Μυτιλήνη τῆς Λέσβου, τὸ τέμενος τῶν Μουσῶν κοντὰ στὴ Μίεζα, ὅπου, προσκληθεὶς ἀπὸ τὸν Φίλιππο, ἔγινε δάσκαλος τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου, πάλι τὰ Στάγαιρα, ὅπου ἔζησε μαζί μὲ τὸν μαθητὴ τοῦ Θεόφραστο, ἡ Ἀθήνα στὴν ὁποῖαν ἐπιστρέφει γιὰ νὰ διδάξει στο Λύκειο καὶ τέλος ἡ Χαλκίδα, ὅπου καταφεύγει γιὰ νὰ ἀποφύγει ποινικὴ ἐναντίον τοῦ διώξει. Ὁ λόγος μάλιστα, γιὰ τὸν ὁποῖον δὲν παρέμεινε γιὰ νὰ ὑποστῆ τὸ δικαστήριον, ἦταν γιὰτὶ δὲν ἤθελε νὰ ἐπιτρέψει στοὺς Ἀθηναίους νὰ ἀσεβήσουν γιὰ δευτέρη φορὰ κατὰ τῆς φιλοσοφίας. Οἱ χώροι αὐτοὶ καὶ ἰδιαίτερος ἡ Ἀθήνα, ἡ Μακεδονία, ἡ Ἄσσοι καὶ ἡ Μυτιλήνη ἀφησαν ἀνεξίτηλη τὴ σφραγίδα τους στὴν προσωπικότητα τοῦ Ἀριστοτέλους. Κατὰ τὴν παραμονὴ τοῦ στοὺς χώρους αὐτοὺς ἐμπλούτιζε τὶς γνώσεις του καὶ ἀνάπτυσσε τὰ εἰδικὰ ἐνδιαφέροντά του γιὰ τὴν γεωγραφία, τὴν βοτανικὴ, τὴν ζωολογία, τὴν ἐθνολογία, τὴν ἰατρικὴ, συλλέγοντας πλούσιο ὕλικό. Ἀκόμη καὶ κατὰ τὸ διάστημα τῆς διδασκαλίας τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου, ὁ Ἀριστοτέλης δὲν ἔπαιξε μόνον τὸν ρόλο τοῦ παιδαγωγοῦ ἀλλὰ καὶ τοῦ ἐρευνητῆ, ὁ ὁποῖος μένει ἀταλάντευτα προσηλωμένος στὴν ἐπιστημονικὴ ἔρευνα⁴.

Κάθε φορὰ πὺ ἀναζητοῦνται οἱ πηγές ἀπὸ τὶς ὁποῖες ὁ μέγας Ἕλληνας διανοητὴς ἐμπνεύστηκε τὶς προσωπικὲς τοῦ ἀντιλήψεις, θὰ πρέπει νὰ ἔχει κανεὶς διαρκῶς κατὰ νοῦν ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης τὸ ἐν τρίτον τῆς ζωῆς του τὸ διηλθε στὴν πλατωνικὴ Ἀκαδημία. Ἀπὸ τὴν ἄλλη ὅμως εἶναι ἀναγκαῖο νὰ τονίζεται ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης δὲν ὑπῆρξε πάντοτε ὑπάκουος μαθητὴς τοῦ δασκάλου του, ἀλλὰ ὁ ὄξυς κριτικὸς νοῦς, ὁ ὁποῖος, ἀφοῦ ἄσκησε ἔλεγχο ἐπὶ τῶν ἀντιλήψεων του, καὶ κυρίως ἐπὶ τῆς θεωρίας τῶν ἰδεῶν, συνέβαλε ἴσως τὰ μέγιστα στὴν ἀπὸ μέρους τοῦ Πλάτωνος ἀναθεώρηση πολλῶν σημείων τῆς διδασκαλίας του καὶ στὴν περαιτέρω ἐξέλιξη τῆς πλατωνικῆς διανοήσεως. Ἡ ἀνεξάντλητη λοιπὸν δεξαμενὴ τῆς πλατωνικῆς φιλοσοφίας ὑπῆρξε ἓνας χώρος διαρκοῦς ἀναφορᾶς κατὰ τὴν συγκρότηση ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη τοῦ δικοῦ του φιλοσοφικοῦ συστήματος. Ἡ διαμόρφωση τῶν ἠθικοπολιτικῶν ἀξιῶν, ὅπως αὐτὲς περιλαμβάνονται στὰ *Πολιτικά*⁵ καὶ στὰ ἔργα του, ἠθικοῦ περιεχομένου, λαμβάνει ὑπόψη τὰ ἀντιστοίχου

⁴ G. W. Botsford - C. A. Robinson, Ἀρχαία Ἑλληνικὴ Ἱστορία, ἀναθεωρ. ὑπὸ Donald Kegan, ἑλλ. μετ. Σωτ. Τσιτώνη, 3' ἐκδ., Ἀθήνα, Μορφωτικὸ Ἰδρυμα Ἐθνικῆς Τραπεζῆς, 1991, σσ. 356-357.

⁵ Τὰ βιβλία τῶν Πολιτικῶν ἐγράφησαν σὲ διάφορες περιόδους. Τὰ βιβλία Α καὶ Ζ-Η δουλεύτηκαν κατὰ τὴν περίοδο τῶν ταξιδιῶν στὴν Ἄσσο, Λέσβο καὶ Μακεδονία (347-334), ἐνῶ τὰ βιβλία Β, Ε-ΣΤ, Γ-Ζ κατὰ τὴν δευτέρη ἀθηναϊκὴ περίοδο ἀπὸ τοῦ 334 καὶ ἐξῆς. Πβ. 1 During, Ὁ Ἀριστοτέλης, σσ. 112-113.

περιεχομένου έργα του Πλάτωνος, την Πολιτεία, τὸν Πολιτικό, τοὺς Νόμους. Γενικῶς, θὰ μπορούσε νὰ λεχθεῖ ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης λαμβάνει ἀπὸ τὸν Πλάτωνα ὀρισμένες βασικὲς ἀντιλήψεις, τὶς ὁποῖες ὅμως ἄλλοτε διατηρεῖ καὶ ἄλλοτε τροποποιεῖ, προκειμένου ν' ἀποβῶν λειτουργικὲς σὲ μιὰ νέα φιλοσοφικὴ κατεύθυνση, ἢ ὁποῖα, χωρὶς ν' ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὴν πλατωνικὴ παραδοσὴ προσελάμβανε ἓνα δικὸ της ιδιαίτερο χαρακτήρα. Ὁ W.K.C. Guthrie παρατηρεῖ ὅτι ἡ κληρονομία τοῦ πλατωνισμοῦ στὸν Ἀριστοτέλη ὑπῆρξε διπλή, παρ' ὅλον ὅτι οἱ δύο τῆς πλευρῆς ὑπῆρξαν ἐσωτερικὰ συνδεδεμένες: ἡ τελεολογικὴ ἀποψη καὶ ἡ πεποίθησις ὅτι ἡ πραγματικότης ἔγκειται στὴ μορφή⁶. Μία ἄλλη ὅμως φωτεινὴ δέσμη ἐπιδράσεων προέρχεται εἴτε πρωτογενῶς εἴτε δευτερογενῶς ἀπὸ τὶς ἐμπειρίαι τῆς δεκαεπτάχρονης διαμονῆς του στὴ Μακεδονία⁷, στο χρονικὸ ἐκεῖνο διάστημα ὅπου κατὰ τὴ μία ἢ τὴν ἄλλη ψυχολογικὴ θεωρία διαμορφώνεται ἡ προσωπικότης τοῦ ἀνθρώπου. Οἱ ἱστορικοὶ ὑποστηρίζουν ὅτι ὁ Ἀριστοτέ-

⁶ W.K.C. Guthrie, *The Greek Philosophers from Thales to Aristotle*, London, Methuen, (1950) 1978, σ. 126.

⁷ Ἡ πνευματικὴ ζωὴ τῆς Μακεδονίας - τοῦ κράτους τῶν Μακεδόνων, ἑνὸς ἀπὸ τὰ ἑλληνικὰ φύλα τῆς ἀρχαιότητος - ὑπῆρξε ἀντανάκλασις τῆς ἑλληνικῆς πολιτισμικῆς κοσμογονίας ποὺ συντελεῖται στὶς νοτιότερες περιοχὲς τῆς ἑλληνικῆς χερσονήσου. Ὁ Ἀριστοτέλης συνιστᾷ μιὰ κραυγαλέα μαρτυρία τοῦ γεγονότος αὐτοῦ, δεδομένου ὅτι καταγόταν ἀπὸ τὰ Στάγिरα τῆς ἀνατολικῆς Χαλκιδικῆς. Ἡ πολιτισμικὴ ἐνότης τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου ἐπιτυγχάνεται μὲ τὴ διακίνηση ἰδεῶν σ' ὅλες τὶς τότε γνωστὲς πόλεις-κράτη, πέρα ἀσφαλῶς ἀπὸ τὸ ὅμαιμον, τὸ ὁμόγλωσσον, τὰ κοινὰ τῶν θεῶν ἰδρύματα καὶ τὶς κοινὲς θυσίαι καὶ τὰ ὁμότροπα ἤθη κατὰ τὴ γνωστὴ διατύπωση τοῦ ἱστορικοῦ Κ. Παπαρηγοπούλου. Τοιοῦτοτρόπως, ὁ Πίνδαρος γράφει μὲ ᾠδὴ πρὸς τιμὴν τοῦ βασιλέως Ἀλεξάνδρου Α', ἢ ὁποῖα ἐκτελεῖται μὲ συνοδεία μουσικῆς καὶ ὄρχησης στὸ ἀνάκτορον τοῦ βασιλέως τῆς Μακεδονίας, στὴν παρουσία τοῦ ἴδιου τοῦ Πινδάρου. Δύο ἀπὸ τοὺς ἐπιφανέστερους τραγικοὺς ποιητῆς, ὁ Ἀγάθων καὶ ὁ Εὐριπίδης, δημιουργοῦν στὴ Μακεδονία κατὰ τὰ ἔτη 407-401 καὶ 408-406 π.Χ. ἀντιστοίχως, γεγονὸς ποὺ ἐπιβεβαιώνει τὴν ἀποψη ὅτι τὸ μακεδονικὸ κοινὸ ἦταν δεκτικὸ τοῦ τραγικοῦ λόγου. Στὴ Μακεδονία εἶχαν ἀναπτυχθεῖ διάφορες μορφὲς τοπικῆς λογοτεχνίας καὶ μουσικῆς, ἐνῶ εἶχαν παράλληλα νιοθετηθεῖ ὀρισμένες θρησκευτικὲς δοξασίαι τῶν γειτονικῶν τῶν λαῶν, Φρυγῶν, Παιάνων καὶ Θρακῶν, καθὼς καὶ τὰ ὀρφικὰ μυστήρια καὶ ἡ διονυσιακὴ ἔκστασις. Σημειωθῆτω ὅτι ὁ Εὐριπίδης στὴν Μακεδονία συνέγραψε τὶς Βάχχες. Οἱ ἐν λόγω πληροφορίες καθίστανται σημαντικὲς, ἐπειδὴ ὁ βασιλεὺς Ἀμύντας Γ' εἶχε στὴν αὐλὴν του ὡς ἰατρὸν τὸν πατέρα τοῦ Ἀριστοτέλους Νικόμαχο. Λίγο ἀργότερα, ἡ αὐλὴ τοῦ Φιλίππου Β' ἦταν πλήρως ἐντεταγμένη στὸν ἑλληνικὸ πνευματικὸ βίον ὅπως ἐκφράζεται ἀπὸ τὸν ἑλληνικὸ νότον, ἐνῶ καὶ κατὰ τὸν 5ο αἰῶνα ὁ Ἀρχέλαος ἐπεδίωξε νὰ καταστήσει τὴν πρωτεύουσά του Πέλλα πνευματικὸ καὶ καλλιτεχνικὸ κέντρο. Πβ. N.G.I. Hammond, Ἰδρυσις καὶ ἐδραίωσις τοῦ Μακεδονικοῦ βασιλείου, *Μακεδονία, 4000 χρόνια Ἑλληνικῆς Ἱστορίας καὶ Πολιτισμοῦ*, γενικὴ ἐπιμ. Μ. Β. Σακελλαρίου, Ἀθήνα, Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν Α.Ε., 1982, σσ. 64-91. Προσκεκλημένοι τοῦ Φιλίππου Β' ὑπῆρξαν οἱ Σπεύσιππος, ἀνεψιὸς καὶ διάδοχος τοῦ Πλάτωνος στὴν Ἀκαδημία, ὁ περιπατητικὸς Θεόφραστος, ὁ ἱστορικὸς Θεόπομπος (περὶ τὸ 340 π.Χ.), καὶ ὁ ἴδιος ὁ Ἀριστοτέλης, ὁ ὁποῖος προσκλήθηκε προτιμηθεῖς ἀπὸ τὸν εὐνοούμενον τοῦ Σπεύσιππου Ἀντίπατρον ν' ἀναλάβει τὴν διαπαιδαγώγησιν τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου. Πβ. J.B. Bury - R. Meiggs, *Ἱστορία τῆς Ἀρχαίας Ἑλλάδος*, ἑλλ. μετ. Ἀγγέλου Ματθαίου τ. 3, Ἀθήνα, Καρδαμίτσας, 1992, σσ. 780-781. Γενικῶς παρατηρεῖται μιὰ στενὴ σχέση μεταξύ τῆς μακεδονικῆς αὐλῆς τῆς Πέλλας καὶ τῶν φιλοσοφικῶν Σχολῶν τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους Πβ. F.W. Watbank, *Πνευματικὸς Βίος, Μακεδονία, 4000 χρόνια Ἑλληνικῆς Ἱστορίας καὶ Πολιτισμοῦ*, σσ. 168-171.)

λης έζησε στην Αθήνα ως πολίτης τών Σταγίρων και τὸ γεγονός αὐτό, ὑποστηρίζεται, στάθηκε ἔμπόδιο γιὰ νὰ προσεγγίσει μὲ ἀνεπηρέαστο τρόπο τοὺς ἀθηναϊκοὺς θεσμούς. Ἀπὸ τὴν ἄλλη ὅμως δὲν ἦταν, ὅπως λέγεται, τόσο εὐνοϊκὰ διακείμενος καὶ πρὸς τὴν ἴδια τὴ Μακεδονία, ἀφοῦ οἱ κάτοικοι τῆς Χαλκιδικῆς, αἰσθάνονταν κάποια πολιτιστικὴ ὑπεροχὴ ἔναντι τῶν Μακεδόνων⁸. Ὁ Ἀριστοτέλης, πνεῦμα ἀνήσυχο καὶ δημιουργικὸς ἐπιστημονικὸς νοῦς, δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ εἶχε προκαταλήψεις ἔναντι οἰουδηποτε. Στὴν Αἴθνα κατῆλθε ὄχι κατὰ τρόπο τυχαῖο καὶ συμπτωματικὸ, ἀλλὰ ἐπειδὴ ἤθελε νὰ σπουδάσει φιλοσοφία στὴν Ἀκαδημία τοῦ Πλάτωνος κατὰ τὴν περίοδο τῆς μεγάλης ἀκμῆς της, ἀλλὰ καὶ νὰ ἐπωφεληθεῖ τῆς εὐκαιρίας νὰ γονιμοποιήσει τὶς διανοητικὲς τοῦ δυνάμεις ἀπὸ τὴν ἐπικοινωνία του μὲ τὰ μεγαλύτερα ἐπιστημονικὰ πνεύματα τῆς ἐποχῆς του. Καὶ ὁ Ἀριστοτέλης, φιλομαθὴς καὶ εὐφρεστατος, ἦταν πάντοτε, ὡς αὐθεντικὸς στοχαστής, ἀνοικτὸς ἀλλὰ ἐπιλεκτικὸς στὶς ἐπιδράσεις: *εἴ τι κατὰ μέρος εἴρηται καλῶς ὑπὸ τῶν προγενεστέρων*⁹. Μία ἄλλη ἐξίσου σημαντικὴ παραμετρος τῶν ἐπιδράσεων ποὺ ὁ Ἀριστοτέλης δέχθηκε στὴ διαμόρφωση τῶν πολιτικῶν του ἀξιῶν ὑπῆρξαν ἀσφαλῶς τὰ πολλὰ ταξίδια ποὺ ὁ ἴδιος μαζί μὲ τὸν πιστὸ μαθητὴ του Θεόφραστο πραγματοποίησαν σὲ κοντινοὺς καὶ μακρινοὺς χώρους ὅπου, κατὰ τὴ διάρκειά τους, συγκέντρωσαν ἓνα τεράστιο ὑλικὸ μὲ βάση τὶς προσωπικὲς τους παρατηρήσεις καὶ ἐμπειρίες.

Παρ' ὅλον ὅτι στὴν ἀριστοτελικὴ διανόηση ἡ φυσικὴ εἶναι πιὸ κοντὰ στὴ θεολογία καὶ ἡ ἠθικὴ πιὸ κοντὰ στὴν πολιτικὴ, θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ παρατηρηθεῖ ὅτι ὀρισμένες ἐπισημάνσεις ἢ ἀξιωματικὲς ἀρχὲς τοῦ Ἀριστοτέλους ἀντανაკλῶνται σ' ὅλες τὶς περιοχὲς τοῦ ἔργου του, ἄλλοτε μὲ περισσότερο καὶ ἄλλοτε μὲ λιγότερο ἔντονο τρόπο. Οἱ παρατηρήσεις του στὸν χῶρο τῆς βιολογίας, τὴν ὁποία δὲν διέκρινε ἀπὸ τὴν ψυχολογία, ὑπῆρξαν ρηξικέλευθες γιὰ τὴν ἐποχὴ του, ἐνῶ τοῦ ὀνόματός του κάνουν εὐφημὴ μνηεῖα μεταγενέστεροι καὶ σύγχρονοι μεγάλοι βιολόγοι. Ὁ Ἀριστοτέλης, γιὸς γιατροῦ, δὲν εἶναι ἀπίθανο νὰ εἶχε διδαχθεῖ ἀπὸ τὸν πατέρα του τὴν ἀνατομικὴ τέχνη, στὸν βαθμὸ ποὺ τοῦτο ἦταν ἐφικτό, σὲ μία ἱστορικὴ περίοδο ὅπου οἱ γνώσεις στὸ πεδίο αὐτὸ τοῦ ἐπιστητοῦ ἦταν περιορισμένες. Τὰ πορίσματα τῶν ἐρευνῶν τοῦ Ἀριστοτέλους στὸν χῶρο τῆς βιολογίας - οἱ ἀναφορὲς του καλύπτουν περίπου πεντακόσια εἶδη ζώων -, ποὺ ἐντάσσονται στὶς παρατηρήσεις του γιὰ τὴ φύση ἐν γένει, τὴν ὁποίαν ἀντιλαμβάνεται ὡς ἔμφυτη ὀρμὴ πρὸς κίνηση ποὺ ἐνεργεῖ ἔλλογα καὶ βάσει ἑνὸς σχεδίου, ἦταν φυσικὸ ν' ἀποτελέσουν πολὺτιμες ἐμπειρίες γιὰ τὸν προσδιορισμὸ καὶ τὴ διαμόρφωση τοῦ συστήματος τῶν ἠθικοπολιτικῶν ἀξιῶν στὰ ἠθικὸ καὶ πολιτικὸ περιεχομένου συγγράμματά του. Ὅσο καὶ ἂν δὲν ὑποστηρίζει τὴν

⁸ Ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ Φιλίππου Β' ἡ κυριαρχία τῆς Μακεδονίας ἐπεξετάθη καὶ κάλυψε τὴν Πελαγονία, τὴ Χαλκιδικὴ καὶ τὶς περιοχὲς ὡς τὰ βουνὰ δυτικὰ τοῦ Νέστου.

⁹ Ἀριστ., Ἠθ. Νικομ., I 10, 10, 1181 b 16.

ἀτεγκτη νομοτέλεια στή φύση¹⁰, δὲν πρέπει νὰ διαφεύγει τῆς προσοχῆς ὅτι σταθερὴ πεποιθήση τοῦ Ἀριστοτέλους, εἶναι ἡ ὑπαρξὴ νομοτέλειαι στὶς ἐκδηλώσεις τῶν φυσικῶν φαινομένων¹¹. Ἡ διαπίστωση ὑπάρξεως στή φύση ἰσορροπητικῶν δυνάμεων καὶ νόμων¹², συμφώνως πρὸς τοὺς ὁποίους ἐπιτυγχάνεται μετριασμός ἀπὸ τὴν παρουσία πλεονασμάτων, μὲ τὴν συνεμφάνιση ἀντιθέτων δυνάμεων - ὅσα μηρυκαστικὰ δὲν ἔχουν κέρατα ἔχουν ἀνεπτυγμένους κυνόδοντες, ἐνῶ ὅσα διαθέτουν μόνιμα κέρατα στεροῦνται κυνόδοντων - καὶ γενικῶς ἡ ὑπαρξὴ συμμετρίας στή διατάξη καὶ λειτουργία τῶν διαφόρων ὀργάνων δὲν εἶναι φυσικὸ καὶ οὔτε καὶ λογικὸ ν' ἀντιμετωπίζεται μεμονωμένα, ἀλλὰ στή σύνδεση καὶ τῆ σχέση του μὲ τὶς ἀρχές πού διέπουν τὴν διαμόρφωση τοῦ ἀριστοτελικοῦ φιλοσοφικοῦ συστήματος σ' ὅλες τὶς συντεταγμένες του. Ἐξάλλου, ἡ ἐνότις τῆς φύσεως ἀποτελοῦσε τὸ κατ' ἐξοχὴν καὶ κύριο μέλημα τῆς προσωκρατικῆς κοσμολογικῆς θεωρίας, ἐνῶ ὁ Ἀριστοτέλης, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι κατέταξε τὴ φυσικὴ μαζὶ μὲ τὴ μαθηματικὴ καὶ τὴ θεολογικὴ στή θεωρητικὴ φιλοσοφία¹³ σὲ ἀντιδιαστολή πρὸς τὶς ἐπιστῆμες τῆς πρακτικῆς διανοίας, ἐν τούτοις, εἶναι ἐμφανές, ὅτι ἀναζητοῦσε τὴν ἐνότητα τῆς φύσεως ἀν καὶ μὲ διαφορετικὴ μέθοδο καὶ σὲ διαφορετικὲς ἀπ' ὅ.τι οἱ προσωκρατικοὶ διανοητὲς ἀρχές¹⁴. Ὁ μελετητὴς τοῦ πλουσίου σὲ χλωρίδα καὶ πανίδα ἑλληνικοῦ τοπίου τῆς Χαλκιδικῆς, τῆς Θράκης, τοῦ Αἰγαίου, τῆς Τρωάδος, τῆς Ἀττικῆς καὶ πολλῶν ἄλλων ἐνδιαφερόντων χώρων τοῦ τότε γνωστοῦ κόσμου ἦταν κάτοχος ἐνὸς πολυσήμαντου ὑλικοῦ, προσφερομένου γιὰ ἀξιοποίηση σὲ κάθε ἐπιπεδο ἔρευνας. Καὶ τοῦτο θὰ καταστεῖ ἐναργέστερο μὲ τὴν προσέγγιση καὶ μελέτη τῆς ἐννοίας καὶ τῆς ἀξίας τῆς μεσότητος, ὅπως αὐτὴ ἐμφανίζεται τόσο στὰ βιβλία τῶν *Πολιτικῶν* ὅσο καὶ σὲ ἄλλα ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ κατ' ἐξοχὴν στὰ *Ἠθικὰ Νικομάχεια*. Ἡ ἀξία τῆς μεσότητος, ἐντεταγμένη στὸ ἀριστοτελικὸ φιλοσοφικὸ σύστημα, ἐξέφρασε μίαν ἀπὸ τὶς πιὸ σημαντικὲς παραμέτρους τοῦ ἔργου του, παρὰ τὸ ὅτι ὁ Σταγίριτης δέχθηκε ἀρνητικὴ κριτικὴ ὡς πρὸς τὸν βαθμὸ τῆς ἐπιτυχίας τῆς εφαρμογῆς τῆς ἀξίας αὐτῆς σὲ πολλὰ ἀπὸ τὶς ἐκφάνσεις τοῦ ἠθικοῦ βίου.

Οἱ ἀξίες τοῦ μέτρου καὶ τῆς μεσότητος ἀποτελοῦν τὴ σοφὴ κατευθυντήρια ἀρχὴ ὅλης τῆς πρὶν ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη λογοτεχνικῆς καὶ φιλοσοφικῆς παραδόσεως. Στὰ ἔπη τοῦ Ὀμήρου, τὰ ὁποῖα ὑπῆρξαν ἰδιαίτερος προσφιλῆ γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη, ἀφοῦ τὰ χρησιμοποίησε τόσο γιὰ τὴν παιδείωση τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου ὅσο καὶ κατὰ τὴν ἀνάπτυξη τῶν διανοημάτων του σὲ πολλὰ σημεῖα τοῦ ἔργου

¹⁰ Ἀριστ., *Μετὰ τὰ Φυσικά*, Ε3, 1027 b 8-11: «ἐξ ἀνάγκης ἄρα πάντα ἔσται τὰ ἐσόμενα, οἷον τὸ ἀποθανεῖν τὸν ζῶντα· ἤδη γὰρ τι γέγονεν, οἷον τὰ ἐναντία ἐν τῷ αὐτῷ. ἀλλ' εἰ νόσῳ ἢ βίᾳ οὐπω, ἀλλ' ἐὰν τοδὶ γένηται».

¹¹ ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Περὶ ζῶων μορίων*, Β1, 646 b 29: «προῦπῆρχεν οὕτω πρὸς ἄλληλα ἔχοντα ἐξ ἀνάγκης». Πβ. I. During, *Ὁ Ἀριστοτέλης*, τ. 2, σ. 342.

¹² Ἀριστ., *Περὶ ζῶων μορίων*, Β7, 652 a 31-33.

¹³ ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Μετὰ τὰ Φυσικά*, Ε1, 1026 a 28-29.

¹⁴ Πβ. Α. ΓΙΑΝΝΑΡΑ, *Μαθήματα Εἰσαγωγῆς στὴ φιλοσοφία καὶ φιλοσοφία τῆς φύσεως*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1976, σ. 73.

του, ή μοῖρα τοῦ κεντρικοῦ ἥρωος ἐξικνεῖται στήν κρίσιμή της ὥρα, ἀφοῦ ὑφανθεῖ περίτεχνα στήν ἀμετρία μιᾶς ὑπερβολῆς, ὁμολογουμένης δύο φορές¹⁵ ἀπό τόν ἴδιο, ὅταν παραδέχεται ὅτι ἡ ὀργή του εἶναι ἰσχυρότερη ἀπό τή λογική του κι ὅτι ἡ ὑπέρμετρη ἀνδρεία του μόνο συμφορές ἔχει προκαλέσει. Ἐξάλλου, ἡ μοῖρα τοῦ δευτεραγωνιστοῦ, τοῦ Ἐκτορος, σφραγίζεται ὅταν, ὑπερβαίνοντας τὸ μέτρον καὶ τὰ ὅρια πού ἔχουν γι' αὐτόν οἱ θεοί χαράξει, δὲν ἀνταποκρίνεται στίς φρόνιμες παραινέσεις τοῦ Πολυδάμαντος¹⁶. Τὴν ἀξία τοῦ μέτρου προβάλλει ἀπὸ ἓναν ἄλλο χῶρο καὶ μὲ ἓναν ἄλλο τρόπο ὁ Ἡσίοδος ὁ ὁποῖος ὑποστηρίζει, προετοιμάζοντας τὸ ἔδαφος γιὰ τὴν ἀττική τραγωδία, ὅτι ὁ ἄνθρωπος, ὅταν δὲν ἐνεργεῖ κατ' ἄνθρωπον, καταστρατηγώντας τοὺς ὅρους καὶ παραβιάζοντας τὰ σύνορα τοῦ οἰκείου χώρου ἐνεργείας, διαπράττει ὕβριν καὶ δέχεται τὰ κτυπήματα τῆς δίκης. Ἡ παράδοση αὐτὴ συνεχίζεται τόσο στήν παλαιότερη λυρική ποίηση ὅσο καὶ στὸν ὠρῖμο ἀρχαῖκὸ λυρισμὸ. Ὁ Ἀρχιλόχος ὑπακούει, περιγράφοντας τὴ βιοθεωρία του, στήν ὑψηλὴ ἐπιταγὴ τῆς ἐλληνικῆς διανοήσεως, τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ μέτρου σ' ὅλες τὶς ἐκδηλώσεις τῆς ζωῆς, ὥστε, οὔτε στήν ἐπιτυχία νὰ ὑπεραίρεται οὔτε στήν ἀτυχία νὰ συντρίβεται καὶ νὰ ἀπελπίζεται¹⁷. Ἀπόηχοι τῶν ἀντιλήψεων τούτων καὶ κυρίως τῆς ἡσιόδειας παραδόσεως ἰχνηλατοῦνται στίς ἐλεγείες τοῦ Σόλωνος, ὅπου κυριαρχεῖ ἡ ἀξία τοῦ μέτρου, χωρὶς τὴν ὁποῖαν ὁ ἄνθρωπος παραδίδεται ἀπὸ τὴν ὕβριν στήν Ἄτην¹⁸.

Ὁ Ἀριστοτέλης παρακολουθεῖ στενὰ τὴν ποιητικὴν παραδοσὴν καὶ δὲν προμελέτησε λιγότερο τὴν *Ποιητικὴν* τοῦ ἀπὸ τὰ *Πολιτικά*. Ὁ προσεκτικὸς καὶ βαθὺς ἐρευνητὴς τῆς φύσεως καὶ τῶν ἐν αὐτῇ καὶ ὁ παρατηρητὴς κάθε φυσικοῦ καὶ ζωϊκοῦ ὄντος τὸ ὁποῖον ὑπέπιπτε στήν ἀντίληψή του, δὲν ἄφησε τὴ λογοτεχνία ἔξω ἀπὸ τὸ ὀπτικὸ τοῦ πεδίου. Λέγεται μάλιστα ἀπὸ πολλοὺς ὅτι ἀφετηριακὴ ἀρχὴ γιὰ τὴν ἐνασχόληση τοῦ Ἀριστοτέλους μὲ τὴ συζήτηση λογοτεχνικῶν προβλημάτων καὶ μὲ τὴ διατύπωση τῶν νόμων ὑπάρξεως καὶ λειτουργίας τῆς ποιητικῆς τέχνης ὑπῆρξε ἡ ἀρνητικὴ κριτικὴ τοῦ Πλάτωνος κατὰ τῆς ποιήσεως ἢ μᾶλλον κατὰ μερικῶν ποιητῶν στήν *Πολιτεία*¹⁹ καὶ ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ἀπέβλεπε μὲ τὴ διδασκαλία του νὰ ἀντιμετωπίσει τὴν τέχνη ἔξω ἀπὸ τὶς ἠθικὲς, τὶς παιδαγωγικὲς καὶ τὶς πολιτικὲς παραμέτρους τῆς²⁰. Ὅ,τι καὶ νὰ συμβαίνει, ὑπάρχει μιὰ τάση πολλῶν μελετητῶν οἱ ὁποῖοι θέλουν πολλὰ ἀπὸ τὶς πρωτοβουλίες τοῦ Ἀριστοτέλους ν' ἀναλαμβάνονται κατ' ἀντίθεση πρὸς ὀρισμένους βασικὲς ἀρχές

¹⁵ Ὅμηρον, *Ἰλιάδος* Σ, 98-126. Πβ. αὐτόθι, I 645-646.

¹⁶ Πβ. αὐτόθι, Σ, 254-309.

¹⁷ Ἀρχιλόχου, 67 Diehl. Ἡ ἔννοια τοῦ μέτρου ἀπηχεῖ καὶ ἐκφράζει πλήρως τὸ ἐλληνικὸ ἦθος τοῦ «μηδὲν ἄγαν» καὶ μαζὶ μὲ τὴν ἔννοια τοῦ μετρίου ἀποτελεῖ συνώνυμον τοῦ ἀγαθοῦ. Πβ. W.K.C. Guthrie, *A History of Greek Philosophy*, τ. 5, Cambridge University Press, (1978) 1989, σ. 169.

¹⁸ Σόλωνος, 16 Diehl.

¹⁹ Πλατ., *Πολιτείας* Γ, 386 a-403 b.

²⁰ Πβ. A Lesky, *Ἱστορία τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς λογοτεχνίας*, 4η ἐκδ., ἑλλ. μετ. Α. Τσοπανάκη, Θεσσαλονίκη, 1978, σ. 788.

τῆς πλατωνικῆς διδασκαλίας παραγνωρίζοντας τὸ γεγονός ὅτι, ἐνῶ ὁ Ἀριστοτέλης ἀπομακρύνθηκε ἀπὸ τὸν Πλάτωνα ὡς πρὸς τὶς ἀρχές καὶ τὴν κίνηση τοῦ διανοεῖσθαι, ὡς πρὸς τὶς λεπτομέρειες τοῦ ἠθικοῦ του κυρίως ἔργου παρέμεινε μέχρι τέλους πιστὸς στὴν πλατωνικὴ παραδοσὴ²¹. Ἰδιαίτερος, τὸ ἐνεργὸ ἐνδιαφέρον τοῦ γιὰ τὴν τραγωδία, πέραν πάσης ἀμφιβολίας, συνέβαλε στὴ διαμόρφωση τῶν περὶ μέτρου ἀντιλήψεών του, δεδομένου ὅτι στὸ εἶδος τοῦτο τοῦ ποιητικοῦ λόγου ἢ καταστροφῆ εἶναι τὸ ἐπακόλουθο τῆς ἀμαρτίας ἐκείνης ποὺ προσδιορίζοταν ὡς ὕβρις καὶ ποὺ συνίστατο στὴν ὑπέρβαση τῶν ὁρίων τοῦ κατ' ἄνθρωπον φρονεῖν καὶ πράττειν καὶ στὴ διασάλευση τῆς κοσμικῆς τάξεως. Ἐνας κατ' ἐξοχὴν δημιουργικὸς νοῦς, ὅπως ἦταν ὁ Ἀριστοτέλης, ὁ ὁποῖος ἀξιοποιοῦσε μὲ προσωπικὸ πρωτότυπο τρόπο τὶς ἐπιδράσεις ποὺ δεχόταν, ἐντάσσοντας τὶς ἐμπειρίες του στὴ λειτουργικότητα τοῦ φιλοσοφικοῦ του συστήματος, εἶχε μελετήσει ὅλη τὴν προγενέστερη λογοτεχνικὴ καὶ φιλοσοφικὴ παραδοσὴ - τοῦτο ἐξάλλου καθίσταται ἐμφανὲς ἀπὸ μιὰ πρώτη θεώρηση τοῦ ἔργου του - κυρίως κατὰ τὴν εἰκοσαετῆ παραμονὴ του στὴν πλατωνικὴ Ἀκαδημία ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴ διάρκειά τῶν ταξιδιῶν του. Ἡ Μακεδονία ὅπως ἤδη ἐλέχθη ἦταν ἕνας χῶρος ὁ ὁποῖος συγκέντρωνε ἀξιόλογη πνευματικὴ κίνηση, μὲ κέντρο τὴν βασιλικὴ αὐλὴ στὴν ὁποία ὁ Ἀριστοτέλης εἶχε πρόσβαση τόσο λόγῳ τοῦ πατέρα του ὁ ὁποῖος ὑπῆρξε ἰατρός τῶν ἀνακτόρων, ὅσο καὶ ἀργότερα ὡς διδάσκαλος τοῦ βασιλόπαιδος Ἀλεξάνδρου. Ἀλλὰ καὶ ἡ Λέσβος, ἡ Μυτιλήνη, ἡ πατρίδα τοῦ Θεοφράστου, ὅπου ὁ Ἀριστοτέλης ἔζησε μὲ τὸν μαθητὴ του δύο χρόνια, θὰ πρέπει νὰ ὑπῆρξε γι' αὐτὸν μιὰ καλὴ πηγὴ πληροφοριῶν γιὰ τὶς βιολογικὲς του ἐρευνες. Λέγεται ὅτι κατὰ τὴν διάρκειά τῆς παραμονῆς του στὴ Μυτιλήνη ἀλλὰ καὶ στὴ Μακεδονία συγκέντρωνε τὸ σημαντικότερο ὕλικὸ γιὰ τὴ συγγραφὴ τῶν ἔργων του ποὺ ἀφοροῦν στὴ ζωικὴ φύση. Ὅμως τὸ νησί τῆς Λέσβου δὲν προσφερόταν μόνο γιὰ ἀντλησὴ ὕλικου σχετικὰ μὲ τὴ βιολογία ἀλλὰ δεδομένου ὅτι εἶχε καὶ μιὰ λαμπρὴ παράδοσιν στὸν ποιητικὸ χῶρο μὲ κυρίους ἐκπροσωποῦς τὸν Τέρπανδρο τὸν Λέσβιο, τὸν Ἀρίωνα τὸν Μυθημναῖο καὶ κυρίως τὸν Ἀλκαῖο καὶ τὴν Σαπφώ, ἔδινε τὴν εὐκαιρία στὸν Ἀριστοτέλη νὰ ἐπαυξήσῃ τὶς γνώσεις του γύρω ἀπὸ τὸν εὐαίσθητο αὐτὸ χῶρο. Ἀπὸ τὰ εἶδη τῆς ποιητικῆς τέχνης, ἐκεῖ ὅπου ὁ ἀρχαϊκὸς λυρισμὸς καὶ κυρίως ἡ τραγωδία φαίνεται νὰ ἔχουν τὰ πρωτεῖα ὡς πηγὲς ἀπὸ τὶς ὁποῖες ὁ Ἀριστοτέλης διεμόρφωσε μιὰ βαθειὰ αἴσθησι τοῦ μέτρου καὶ τῆς μεσότητος, τὸ λεσβιακὸ μέλος ἔχει τὴ δική του, φαινομενικὰ μόνο πενιχρή, συμβολή. Ὁ ἔρως-χαρὰ καὶ ταυτοχρόνως ὁ ἔρως- πόνος ὅπως προβάλλεται μέσα ἀπὸ τὴν εὐγένεια καὶ τὴ ζέση τοῦ αἰσθήματος τῆς Σαπφούς συνιστᾶ μιὰ ἐναρμόνιση τῶν ἀντιθέσεων ἢ ὁποία ἐνισχύει ἀπὸ ἕνα ἄλλο, πέρα τοῦ φιλοσοφικοῦ, ἐπίπεδο τὴν ἀριστοτελικὴ ἀποψη περὶ ὑπάρξεως σὲ κοσμικὸ καὶ σὲ ἠθικοπολιτικὸ ἐπίπεδο, μιᾶς ἀρμονίας τὴν ὁποίαν ἡ συνείδησι ἔχει τὴ δυνατότητα

²¹ Πβ. I. During, *Ὁ Ἀριστοτέλης*, τ. 2, σ. 209.

καὶ τὴν ἰκανότητα, μὲ βάση τις δικές της δομές, νὰ διαπιστώνει καὶ νὰ δημιουργεῖ κατὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς δραστηριότητός της. Οἱ λόγοι τῆς ποιήτριας τοῦ ἔρωτος ὅτι δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ προσδοκεῖ κανεὶς τὴν κατάκτηση τῆς εὐτυχίας στὸν ἀνώτατο βαθμὸ της, ἀλλὰ σ' ἓνα μόνο μικρὸ μερίδιο²², συνιστοῦν μιὰ ὑποδήλωση ἢ παραδήλωση τῆς ἀξίας τοῦ μέτρου. Ὁ πολλαπλασιασμὸς καὶ ἡ ποικιλία τῶν πηγῶν καταδεικνύουν ὅτι ἡ ἀρχὴ αὐτὴ ἀποτελοῦσε μίαν ἀπὸ τις βασικὲς συνιστώσες τῆς ἑλληνικῆς πνευματικῆς καὶ καλλιτεχνικῆς δημιουργίας τόσο στὴν Ἀθήνα καὶ στὶς ἄλλες πόλεις-κράτη ὅσο καὶ στὶς νήσους τοῦ Αἰγαίου καὶ στὶς μεγάλες ἑλληνικὲς πολιτισμικὲς ἐστίες τῶν πόλεων τῆς Μ. Ἀσίας. Ὁ Ἀριστοτέλης πού μελετοῦσε καὶ ταξίδευε πολὺ, θὰ πρέπει μὲ ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον νὰ προέβαινε στὴν ἀξιολόγηση καὶ τὴν ἀξιοποίηση τῶν πηγῶν αὐτῶν. Ἀσφαλῶς, ἡ κύρια πηγὴ ἐπιδράσεων στάθηκε γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη ἡ πλατωνικὴ Ἀκαδημία καὶ κατ' ἐξοχὴν ὁ μέγας ἰδρυτὴς της. Ὁ ἐνιαῖος ὅμως, παρὰ τις ὅποιες διαφορὲς τῶν συνιστωσῶν του δυνάμεων, ἑλληνικὸς πολιτισμικὸς χῶρος, μὲ τὰ κοινὰ του χαρακτηριστικά, τὰ ὁποῖα εὐκόλως διακρίνονται σ' ὅλες τις ἑλληνικὲς πόλεις τῆς ἑλληνικῆς χερσονήσου, στὶς νήσους τοῦ Αἰγαίου καὶ στὶς πόλεις τῶν παραλίων τῆς Μ. Ἀσίας, ἐνίσχυε καὶ σταθεροποιοῦσε τις ἀντιλήψεις τοῦ Ἀριστοτέλους, τις ὁποῖες διεμόρφωνε ἡ μεγαλοφυΐα του κατὰ τὴν θητεία του στὴν πλατωνικὴ Ἀκαδημία. Οἱ ἀξίες τῆς τάξεως, τῆς ἀρμονίας καὶ τοῦ μέτρου ἐχρησιμοποίηθησαν ἀπὸ ἄλλους διανοητὲς καὶ ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη ὡς μέσα ἀναγωγῆς στὴν ἔννοια τοῦ θεοῦ ὁ ὁποῖος ἐθεωρήθη ὡς αἴτιος τῆς εὐταξίας τῶν κινήσεων τοῦ ἡλίου καὶ τῶν ἀστέρων²³, ἐνῶ, εἰδικῶς γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη, ἀναγωγή στὴν ἔννοια τοῦ θεοῦ, γίνεται καὶ μὲ τὴν προμαντεία καὶ τὴν προαγορεύση τῶν μελλόντων ἀπὸ τὴν ψυχὴ κατὰ τὴν στιγμή τοῦ χωρισμοῦ της ἀπὸ τὸ σῶμα²⁴. Ὁ ἐπικολυρικὸς καὶ τραγικὸς λόγος πού ἀσκήσαν μεγάλη ἐλκτικὴ δύναμη στὴ δημιουργὸ συνείδηση τοῦ Ἀριστοτέλους δὲν ὑπῆρξαν μόνο ἰσχυρὲς παιδευτικὲς γιὰ τὸν λαὸ δυνάμεις ἀλλὰ ἀπετέλεσαν καὶ ὀργανικὸ καὶ ἀναπόσπαστο τμῆμα τῆς πολιτικῆς ζωῆς τοῦ ἀρχαῖκου καὶ κλασσικοῦ ἑλληνισμοῦ.

Ἄν ἡ λογοτεχνία συνέβαλε μὲ τὰ δικά της μέσα, μὲ τὸ δικὸ της ὕφος καὶ ἦθος στὴ διαμόρφωση τῆς πολιτικῆς πραγματικότητας, ἡ φιλοσοφία ἀπὸ γενέσεώς της στὶς ἰωνικὲς πόλεις τῆς Μ. Ἀσίας καὶ ἀπὸ τῆς ἀναπτύξεως καὶ ἐξελίξεώς της, μὲ κύριο ἄξονα τὴν Ἀθήνα, στὴ μητροπολιτικὴ Ἑλλάδα, διεδραμάτισε ἓναν καθοριστικὸ ρόλο στὸν τρόπο ὀργανώσεως καὶ λειτουργίας τῆς ἑλληνικῆς πόλεως-κράτους, πρὸς τὴν ὁποῖαν ὁ Ἀριστοτέλης ἐπεδείκνυε ἓναν ἰδιαίτερο σεβασμὸ, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἔζησε τις τελευταῖες ἀναλαμπές τῆς ἄλλοτε ἰσχυρῆς ἀκτινοβολίας της. Οἱ φιλόσοφοι, ἀπὸ τῶν ὁποίων τὸ ἔργο διδάχθηκε ὁ Ἀριστοτέ-

²² Σαπφοῦς, 27 (Th. Reinach-A. Puech.).

²³ Ἀριστ., *Περὶ φιλοσοφίας*, Ἀπ. 12 a W.D. Ross, Oxford Univ. Press, (1955) 1974, σ. 80.

²⁴ Πβ. *αὐτόθι*.

λης, ώστε να χωρήσει στη διατύπωση τῆς δικῆς του πολιτικῆς θεωρίας καὶ ἰδιαίτερος στὴν προβολὴ τῆς ἀξίας τοῦ μέτρου καὶ τῆς μεσότητος εἶναι οἱ Πυθαγόρειοι, ὁ Ἡράκλειτος, ὁ Ἐμπεδοκλῆς, ὁ Δημόκριτος καὶ κυρίως ὁ Πλάτων. Δὲν πρέπει ὅμως νὰ παραγνωρίζεται καὶ ὁ ρόλος ποὺ διεδραμάτιαν οἱ Ἱπποκρατικὲς λεγόμενες πραγματεῖες ὄχι μόνο στὴν ἀνάπτυξη τῶν βιολογικῶν ἐρευνῶν του, ἀλλὰ καὶ στὴ διατύπωση τῶν ἠθικοπολιτικῶν του θεωριῶν. Ἄν ἀληθεύει ἡ ἄποψη ὅτι οἱ περὶ τὰ ζῶα μελέτες τοῦ ἐγράφησαν μεταξὺ τῶν δύο περιόδων διαμονῆς του στὴν Ἀθήνα, κατὰ τὴ διάρκεια δηλαδὴ τῶν ταξιδιῶν του στὴν Ἄσσο, στὴ Λέσβο καὶ στὴ Μακεδονία, θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ ὑποστηρίξει ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης, φεύγοντας ἀπὸ τὴν Ἀθήνα καὶ ἀπὸ τὴν πλατωνικὴ σχολή, ἦταν πλούσιος ἀπὸ τὴν πείρα τῆς πλατωνικῆς διδασκαλίας καὶ τὶς περὶ μέτρου ἀντιλήψεις τῆς ποὺ ἀνεπτύχθησαν σὲ διαλόγους ὅπως ὁ Πολιτικός, ἀλλὰ, μὲ τὶς ζωολογικὲς του μελέτες καὶ μὲ τὴν ἀξιοποίηση τοῦ τεραστίου ὕλικου φυσικῆς γνώσεως τὸ ὁποῖον εἶχε στὴ διαθέσῃ του, προῖόν ὅπωςδήποτε ὀργανωμένης συνεργασίας, ἐπετύγχανε τὴν ἐνίσχυση τῶν περὶ μέτρου καὶ μεσότητος ἀντιλήψεων του, παρατηρώντας τὴν πρακτικὴ ἐφαρμογὴ τους στὶς φυσιολογικὲς λειτουργίες τῶν ἐμβίων ὄντων.

Οἱ Πυθαγόρειοι, μὲ τὴν ἔννοια τοῦ ἀριθμοῦ ὁ ὁποῖος θέτει ὅρια στὴν ὕλη - τὸ πέρασ στὸν πίνακα τῶν δέκα κατὰ συστοιχίαν ἀρχῶν, τὶς ὁποῖες μνημονεύει ὁ Ἀριστοτέλης, θεωρεῖται ὡς ἀξία, ἐνῶ τὸ ἄπειρον συνιστᾷ ἀπαξία²⁵ -, μὲ τὴ διδασκαλία τους περὶ τῆς ἀνάγκης αὐτοελέγχου καὶ περὶ ὀλιγαρκείας, ἀλλὰ καὶ μὲ τὶς ἀντιλήψεις τοῦ Ἀλκμαίωνος καὶ τοῦ Φιλολάου²⁶ περὶ τοῦ αἰτήματος συμμετρικῆς ἀναμείξεως τῶν ποιοτήτων τῆς ὕλης, τοῦ θερμοῦ καὶ τοῦ ψυχροῦ, τοῦ ξηροῦ καὶ τοῦ ὑγροῦ ἐντὸς τοῦ σώματος, διεργασία ἢ ὁποῖα ἐξασφαλίζει τὴν ὑγεία διὰ τῆς ἀρμονίας, δημιουργοῦσαν ἐπιπλέον προκλήσεις γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη, ὥστε, ἐκκινώντας ἀπὸ τὴ γνώση τῶν φυσιολογικῶν λειτουργιῶν τοῦ ὀργανισμοῦ, νὰ θεμελιώσῃ, βάσει αὐτῆς, τὸ σύστημα τῶν ἠθικῶν καὶ τῶν πολιτικῶν του ἀξιῶν μὲ κεντρικὸν ἄξονα τὴν «ἐν μεσότητι» ἀρετὴν καὶ μὲ κατεύθυνση σαφῶς τελεολογική. Στὶς ἀντιλήψεις αὐτῆς τῶν Πυθαγορείων μποροῦν νὰ προστεθοῦν ἡ θεωρία τους γιὰ τὴν ἀρμονία τῶν σφαιρῶν ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴ μουσικὴ ἀρμονία, οἱ ὁποῖες παρέχουν πολλὰς δυνατότητες γιὰ τὴ βίωση τῆς ἀξίας τοῦ μέτρου. Ὁ Ἀριστοτέλης μνημονεύει πολλῶν ἀπὸ τὶς περὶ ἀριθμῶν ἀπόψεις τῶν Πυθαγορείων, οἱ ὁποῖοι ἐπεχειροῦν τὴ σύνδεση τῶν ἀριθμῶν πρὸς τὰ πράγματα καὶ πρὸς ἀξίες ὅπως ὁ νοῦς καὶ ἡ δικαιοσύνη²⁷. Ὁ Ἀριστοτέλης - καὶ τοῦτο φαίνεται ἀπὸ τὶς συχνὲς ἀναφορὰς του - ἔτρεφε ἰδιαίτερη ἐκτίμησιν στὸν Ἀναξαγόρα, τὸν Ἐμπεδοκλεᾶ καὶ τὸν Δημόκριτο παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἄσκησε κριτικὴ ἐπὶ τῆς φιλοσοφίας τῶν προσωκρατικῶν στὸ βιβλίον Α' τῶν *Μετὰ τὰ Φυσικά*. Στὰ

²⁵ ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Τῶν Μετὰ τὰ Φυσικά*, Α5, 986a 22 κ.έξ.

²⁶ H. Diels-W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker*, τ. 1, σ. 406, 1-12 (Weidmann). *αὐτόθι*, Ἀλκμαίωνος, Β4, σσ. 215-216.

²⁷ Ἀριστ., *Περὶ Πυθαγορείων*, Ἀπ. 13, W.D. Ross, σ. 138.

ἀποσπάσματα τοῦ Ἡρακλείτου ἀνευρίσκονται σαφεῖς ἀναφορὲς περὶ τῆς ἐννοίας τοῦ μέτρου, ἀφοῦ ὁ κόσμος, κατὰ τὴν ἀποψη τοῦ Ἐφεσίου, εἶναι πῦρ αἰζῶν πὸν ἀνάβει καὶ σβῆνει μὲ μέτρα, καθιστάμενος ὡς ἐκ τούτου κάλλιστος²⁸. Ἀκόμη ὁ ἥλιος κατὰ τὸν Ἡράκλειτο δὲν ἔχει τὴ δύναμη νὰ ὑπερβεῖ τὰ μέτρα του, διαφορετικὰ οἱ Ἐρινύες, βοηθοὶ τῆς Δίκης, θὰ παρέμβουν γιὰ νὰ ἀποκαταστήσουν τὴν τάξη²⁹. Γιὰ τὸν Ἐμπεδοκλεα, ὁ Ἀριστοτέλης, στὸ ἔργο του *Περὶ Ποιητῶν*, ὑποστηρίζει ὅτι ἦταν δεινὸς στὴν ἔκφραση καὶ ὅτι ἀγαποῦσε τὶς μεταφορές, ἐνῶ τὸν χαρακτηρίζει ἀκόμη ὡς ἄνδρα ἐλεύθερον, μὴ ὑποκύπτοντα εἰς τὸ δέλεαρ τῆς ἐξουσίας³⁰. Ὁ Ἐμπεδοκλῆς, στὸ ἔργο τοῦ *Περὶ Φύσεως*, ἐπικρίνοντας τὴ μεγαλαυχία τῶν ἀνθρώπων, οἱ ὅποιοι, παρὰ τὶς ἐγγενεῖς ἀδυναμίες τους νομίζουν ὅτι κατέχουν τὸ πᾶν, ὑποστηρίζει ὅτι ὁ ἄνθρωπος δὲν μπορεῖ νὰ γνωρίσει πέρα ἀπὸ τὰ ὅρια πὸν τοῦ ὑπαγορεύει ἡ φύση του³¹. Ὁ Ἀριστοτέλης εἶχε ὡς παρακαταθήκη τὴ μακρὰ λογοτεχνικὴ καὶ φιλοσοφικὴ παράδοση. Καὶ δὲν ὑπῆρξε ὁ διανοητὴς πὸν θὰ τὴν ἀγνοοῦσε ἢ θὰ τὴν ὑπερτιμοῦσε, ἀφοῦ γνώριζε νὰ κρίνει ὅλους τοὺς προπάρξαντες φιλοσόφους περιλαμβανομένου καὶ αὐτοῦ ἀκόμη τοῦ μεγάλου δασκάλου του, ἀλλὰ γνώριζε ἐπίσης καὶ νὰ διδάσκεται ἀπὸ ὅτι ἀξιόλογο διετύπωναν οἱ πρὶν ἀπ' αὐτὸν καὶ οἱ σύγχρονοὶ του φιλοσοφῆσαντες. Ἡ ἀπήχηση πὸν βρίσκει ἢ ἀπὸ τοὺς προσωκρατικοὺς φιλοσόφους προβολὴ τῆς ἀξίας τοῦ μέτρου στὸν Ἀριστοτέλη, εἶναι συναρτημένη μὲ τὸ πεδίο ἐφαρμογῆς τῆς, γνωσιολογικὸ, κοσμολογικὸ καὶ ἠθικὸ, ἀλλὰ καὶ μὲ τὸν ἰδιαίτερο τόνο τοῦ λόγου κάθε στοχαστή. Ἡ προτροπὴ τοῦ Ἡρακλείτου ὅτι πρέπει κανεὶς νὰ σβῆνει περισσότερο τὴν ὕβριν παρὰ τὴν πυρκαϊά, καθιστᾷ ἐπιτακτικότερη τὴν ἀνάγκη ἐφαρμογῆς τῆς ἀξίας αὐτῆς. Ὁ Ἀριστοτέλης, σὲ κοσμολογικὸ ἐπιπεδο, ἔλαβε πράγματι ὑπόψη του τὴ διδασκαλία τόσο τῶν Πυθαγορείων ὅσο καὶ τοῦ Ἡρακλείτου, ἐνῶ στὴν ἠθικὴ διάσταση τῶν προβληματισμῶν του εἶχε περισσότερο ἐστραμμένα τὰ βλέμματα πρὸς τὸν Δημοκρίτο. Οἱ δύο ἐν λόγῳ διανοητὲς εἶχαν τὸ κοινὸ γνώρισμα ὅτι ὑπῆρξαν ἀμφοτέρωτεροι πολυδιάστατοι νόες, πέρα τοῦ ὅτι οἱ χῶροι καταγωγῆς τους, τὰ Ἄβδηρα καὶ τὰ Στάγिरα δὲν ἀπέχουν πολὺ μεταξὺ τους. Ὁ Δημόκριτος ὑποστήριζε ὅτι ἡ ὑπερβολὴ κάνει τὰ πιὸ εὐχάριστα νὰ τρέπονται στὰ πιὸ δυσάρεστα³² καὶ ὅτι ἡ ἐπιθυμία, ἡ ἐσωτερικὴ αὐτῆ ἀξία καὶ ἡ ὑπέριστα ἀρετὴ τῆς ψυχῆς εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα τῆς μετριότητος τῶν τέρψεων καὶ μιᾶς συμμετρικῆς ὀργανώσεως τῆς ζωῆς, ἀφοῦ οἱ ὑπερβολὲς καὶ οἱ ἐλλείψεις προκαλοῦν μεγάλες ταραχὲς στὴν ψυχὴ³³. Καὶ τοῦτο ἀποτελεῖ μιὰ ἀπὸ τὶς βασικὲς συνιστώσες τῆς ἀριστοτελικῆς ἠθικῆς καὶ πολιτικῆς φιλοσοφίας. Τὸ εὐρὸν αὐτὸ φάσμα τῶν πηγῶν πὸν εἶχε ἐνώπιον του, ὁ Ἀριστοτέλης τὸ χρησιμοποίησε

²⁸ Ἡράκλειτου, B30, B124 (D.-K.16).

²⁹ ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, B94 (D.-K.16).

³⁰ Ἀριστ., *Περὶ ποιητῶν*, Ἀπ. 1, W.D. Ross, σ. 67. Πβ. H. Diels-W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker*, t. 1, σ. 279, 12-15.

³¹ Ἐμπεδοκλέους, B2 (Ταυτόν.-K.16).

³² Δημοκρίτου, B233 (D.-K.16).

³³ Τοῦ Αὐτοῦ, B191 (D.-K.16).

καὶ τὸ ἀξιοποίησε μὲ τὸν καλύτερο τρόπο. Καὶ τοῦτο, ἡ πολλότης δηλαδὴ τῶν περὶ μέτρου ἀντιλήψεων ποὺ ἐπέδρασαν στὴ διαμόρφωση τῆς ἀριστοτελικῆς διδασκαλίας δὲν προκαλεῖ ἰδιαίτερη ἐντύπωση, προκειμένου γιὰ ἓναν φιλοπερίεργο καὶ φιλόσοφο νοῦν ὅπως ἦταν ὁ Ἀριστοτέλης. Ἐνας στοχαστὴς ὁ ὁποῖος γνωρίζει καὶ δίδει πληροφορίες γιὰ τὸ πολίτευμα τῆς Καρχηδόνας³⁴, πῶς νὰ μὴν εἶχεν ὑπόψη τοῦ τίς ἀντιλήψεις ἐπιφανῶν πνευματικῶν ἀνθρώπων τῆς χώρας τοῦ περὶ τῆς ἀξίας τοῦ μέτρου καὶ τῆς μεσότητος; Ὅταν μάλιστα ἡ ἔννοια αὐτὴ συνιστᾷ κινητικὴ ἀρχὴ πολλῶν ἐκφάνσεων τοῦ στοχασμοῦ του, δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία περὶ τοῦ ὅτι εἶχε στὴ διάθεσή του πλούσιο ὑλικὸ κατὰ τὴ συγγραφὴ τῶν ἔργων του. Ἀψευδῆ μαρτυρία ἀποτελεῖ ἡ ἀναφορὰ του στὰ *Πολιτικά* περὶ μιᾶς διατυπώσεως τοῦ Φωκυλίδου, γνωμικοῦ ἀπὸ τὴ Μίλητο ποιητοῦ, ὁ ὁποῖος δίδασκε ὅτι πολλὰ εἶναι τὰ ἄριστα στὶς μέσες τάξεις καὶ ὅτι ὡς ἐκ τούτου ἤθελε νὰ ἀνήκει σὲ μίαν ἐξ αὐτῶν³⁵. Τὶς πρῶτες ὅμως περὶ μέτρου καὶ μεσότητος ἀντιλήψεις τοῦ Ἀριστοτέλους θὰ πρέπει νὰ ἠρύσθη ἀπὸ τὰ μαθήματα ποὺ παρηκολούθησε κατὰ τὴν παραμονὴ του στὴν πλατωνικὴ Ἀκαδημία. Πράγματι, ὁ Πλάτων στὸν *Πολιτικὸν* ἐπιχειρεῖ τὴν ἀνάλυση τῆς ἐννοίας τοῦ μέτρου ὑπὸ τὸ πρῖσμα τῆς θεωρήσεως τῆς ὑπερβολῆς καὶ τῆς ἐλλείψεως στοὺς λόγους καὶ στὰ ἔργα ὡς τῆς λυδίας λίθου γιὰ τὴ διάκριση τῶν ἀγαθῶν καὶ τῶν κακῶν³⁶. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἐπιχειρεῖται διαίρεσις τοῦ μέτρου εἰς δύο μέρη. Κατὰ τὴ μίαν τοῦ ἄποψη, τὸ μέτρο ἔχει σχετικὴ ἐφαρμογὴ ἀφοῦ ἐξετάζει τὴ σχέση μεταξὺ τοῦ μεγαλύτερου καὶ τοῦ μικροτέρου καὶ ἀκολουθῶς τὴ σχέση τῶν δύο ἐν λόγῳ μεγεθῶν πρὸς τὸ μέτρον³⁷. Κατὰ τὴν ἄλλη ἄποψή του, τὸ μέτρον στηρίζεται ἐπὶ τοῦ μετρίου, τοῦ ἀκριβοῦς, τοῦ ὀρθοῦ μέτρου, τοῦ ὁποῖου ἡ ἔννοια διευρύνεται γιὰ νὰ συμπεριλάβει τίς ἔννοιες τοῦ πρέποντος, τοῦ καιροῦ καὶ τοῦ δέοντος³⁸ καθὼς ἐπίσης καὶ ὅλα ὅσα κατέχουν τὸ μέσον μεταξὺ δύο ἀκροτήτων. Εὐκόλως ἀντιλαμβάνεται κανεὶς τίς μεγάλες ὁμοιότητες καὶ ἀναλογίες μεταξὺ τῆς πλατωνικῆς καὶ τῆς ἀριστοτελικῆς περὶ τοῦ μέτρου καὶ τῆς μεσότητος διδασκαλίας. Ἡ ἔννοια τοῦ μέτρου τόσο κατὰ Πλάτωνα ὅσο καὶ κατὰ Ἀριστοτέλη δὲν συνίσταται μόνο στὴν ἐξασφάλιση

³⁴ Ἀριστ., Πολιτ., Β11, 1272 b 24-29.

³⁵ ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, Πολιτ., Δ11, 1295 b 33-34.

³⁶ Πλατ., Πολιτ., 283 e 3-6.

³⁷ *Αὐτόθι*, 283 e 8-12.

³⁸ *Αὐτόθι*, 284 Ταῦτόν 5-8. Πβ. W.K.C. Guthrie, *A History of Greek Philosophy*, σσ. 169-173. Ὁ Πλάτων κάνει λόγον περὶ τοῦ μέτρου στὸν Πρωταγόρα, ὅπου ὁ Ἰππίας συμβουλεῖ τὸν Σωκράτη καὶ τὸν Πρωταγόρα νὰ προτιμοῦν τὸ μέτριον μῆκος τῶν λόγων, ἀποφεύγοντας τὸ «βραχὺ λίαν» καὶ τὸ «πέλαγος τῶν λόγων», ἐνῶ στὸν ἴδιο διαλογο διὰ στόματος τοῦ Σωκράτους ὁμιλεῖ περὶ τῆς μετρικῆς τέχνης, ἡ ὁποία εἶναι ἡ τέχνη τῆς ὑπερβολῆς καὶ τῆς ἐνδεΐας. (*Πρωταγ.*, 337 e-338 a· *αὐτ.*, 356 e-357 a). Ὁ Πλάτων προβάλλει τὴν ἔννοια τοῦ μέτρου καὶ στὸν διαλογο *Φίληβον*, ὅπου ἡ ἔννοια τοῦ ἀγαθοῦ κατανοεῖται διὰ τῆς ἐννοίας τοῦ κάλλους, τῆς συμμετρίας καὶ τῆς ἀληθείας καὶ ὅπου ἡ μετριότης καὶ ἡ συμμετρία συμβαίνει νὰ γίνονται κάλλος καὶ ἀρετὴ. Τὸ μέτρον, τὸ μέτριον καὶ τὸ καιρῖον ἀποδίδονται στὴν ιδιότητα τοῦ θεοῦ καὶ τοῦ αἰωνίου. (*Φιλ.*, 65 a 1-2- 67 e 5-7- 66 a 6-8).

μιᾶς ἰσορροπητικῆς ἀρχῆς ἢ στήν ἀναζήτησιν καὶ στήν εὕρεσιν ἑνὸς ἀκριβοῦς μέσου σημείου μεταξύ δύο ἄκρων, ἀλλὰ εἶναι στενὰ συνδεδεμένη μὲ τὴν ἔννοια τοῦ ἀγαθοῦ καὶ τῆς ἀρετῆς ὅπως σαφῶς προκύπτει ἀπὸ τῆς δεύτερης περὶ τοῦ μέτρου ἀντίληψιν τοῦ πλατωνικοῦ Πολιτικοῦ. Σημειωθῆτω ὅτι ὁ Πλάτων ὑπεστήριξε ὅτι ἄνευ μέτρου καμμιὰ τέχνη, συμπεριλαμβανομένης καὶ τῆς πολιτικῆς, δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξει³⁹. Ὁ Ἀριστοτέλης, συνεπῆς πρὸς τὴν τελεοκρατικὴν τοῦ ἀντιλήψεως, δίδασκει ὅτι κάθε πόλις καὶ κάθε πολιτικὴ κοινωνία ἀποβλέπουν στήν πραγμάτωσιν τοῦ πιὸ οὐσιώδους ἀγαθοῦ, τὸ ὁποῖον εἶναι ἡ εὐδαιμονία τῶν πολιτῶν. Ἐὰν ὁ εὐδαίμων αὐτὸς βίος ἔγκειται στήν ἀνεμπόδιστην πραγμάτωσιν τῆς ἀρετῆς καὶ ἡ ἀρετὴ συνίσταται στὴ μέσότητα, στὴ μέση ὁδὸ καὶ ὄχι στὰ ἄκρα, σὲ κάθε ἐπιπεδο ἠθικοκοινωνικῆς καὶ πολιτικῆς δραστηριότητος, τότε ὁ ἄριστος βίος δὲν εἶναι ἄλλος ἀπὸ τὴν μέσότητα ἐκείνην, τὴν ὁποίαν κάθε ἄνθρωπος καὶ κάθε πολίτης εἶναι ἰκανὸς νὰ ἐπιτύχει⁴⁰. Ὁ Ἀριστοτέλης, μελετήσας τὰ πολιτεύματα πλείστων πόλεων, παρατήρησε ὅτι σ' ὅλες τὴν πόλεις ὑπάρχουν τρεῖς τάξεις: Οἱ πολὺ εὐποροὶ, οἱ πολὺ ἄποροι καὶ ἡ μέση τάξις τῶν πολιτῶν, κειμένη μεταξύ τῶν δύο ἄλλων. Τοιοῦτοτρόπως, ἀφοῦ ὑποστηρίζεται, γενικῶς, ὅτι τὸ μέσον καὶ τὸ μέτριον εἶναι τὸ ἄριστον, ἢ μὲ μέτρον ἀπόκτησιν ὅλων τῶν «εὐτυχημάτων» εἶναι ἡ καλύτερη. Καὶ τοῦτο, ἐπειδὴ, ὅπως διδάσκει ὁ Ἀριστοτέλης οἱ ὑπερβολικὰ ὠραῖοι καὶ πλούσιοι ἢ εὐγενεῖς καὶ, ἀντιθέτως, οἱ ὑπερβολικὰ πτωχοὶ ἢ ἀσθενεῖς ἢ ταπεινοῦ γένους πολῖτες δυσκόλως πειθαρχοῦν στὸν ὀρθὸν λόγον, καὶ ὀδηγοῦνται σὲ ἀντικοινωνικὴ συμπεριφορὰ⁴¹. Καὶ ὁ Ἀριστοτέλης ἀποφαίνεται ὅτι μία πόλις δούλων καὶ δεσποτῶν ἀδυνατεῖ νὰ πραγματώσῃ τὴν φιλίαν καὶ τὴν κοινωνικὴν ἀλληλεγγύην καὶ ἀμοιβαιότητα, ἀξίαις οἱ ὁποῖαι συνιστοῦν τὰ θεμέλια τῆς πόλεως⁴². Τὸ κατὰ τὸν Σταγίριτον ἄριστον πολιτεύμα, ἡ πολιτεία, ἀποτελεῖ ἀνάμειξιν δημοκρατικῶν καὶ ὀλιγαρχικῶν στοιχείων. Στὸ βιβλίον Δ' τῶν Πολιτικῶν, ἡ ἔμφασις δίδεται περισσότερον στήν κοινωνικὴν συνθεσιν τῆς πολιτείας, ἢ ὁποία, ὑπὸ τὸ πρῶτον τοῦτο θεωρουμένη, καθίσταται μιὰ μέση πολιτεία παρὰ ἢ ἐξ ἀνάμειξιν τῶν διαφορετικῶν συστατικῶν στοιχείων τῆς προκύπτουσα πολιτικῆς πραγματικότητος. Ad hoc, δηλαδή, ὁ Ἀριστοτέλης, κατὰ τὴν ἐρμηνευτικὴν προσέγγισιν τοῦ R.G. Mulgan, ὑποστηρίζει ὅτι στήν πολιτειακὴν τῆς δομῆς, ἡ πολιτεία μπορεῖ νὰ συνίσταται ἀπὸ ἑνὸς μίγματος ὀλιγαρχικῶν καὶ δημοκρατικῶν στοιχείων ἀλλὰ κοινωνικὰ δὲν ἀποτελεῖται ἀπὸ μιᾶς ἰσορροπημένης ἀνάμειξιν πλουσίων καὶ πτωχῶν, κυριαρχούμενη ἀπὸ τῆς μέσης τάξεως⁴³. Ὁ Ἀριστοτέλης, διδάσκει ὅτι ἡ σχετικὴ ὑπεροχὴ τῆς πολιτείας στηρίζεται στήν ὑπεροχὴν τῆς μέσης τάξεως

³⁹ Πλατ., Πολιτ., 284 a 5-7- Πβ. H.B. Weatch, *Aristotle, A Contemporary Appreciation*, Indiana Univ. Press, 1974, σ. 120.

⁴⁰ Ἀριστ., Πολιτ., ΔΙΙ, 1295 a 37-39.

⁴¹ Τοῦ αὐτοῦ, Πολιτ., Α 11, 1295 b 5-9- Πβ. S.R.I. Clark, *Aristotle's Man, Speculations upon Aristotelian Anthropology*, Oxford, Clarendon Press, 1975, σσ. 104-105.

⁴² Ἀριστ., Πολιτ., ΔΙΙ, 1295 b 21-24: «ἢ γὰρ κοινωνία φιλικόν».

⁴³ R.G. Mulgan, *Aristotle's Political Theory. An Introduction for Students of Political Theory*, Oxford, Clarendon Press, 1977, σ. 106.

έναντι τῶν πλουσίων καὶ τῶν πτωχῶν καὶ οὐχὶ στὴν ὑπεροχὴ ἑνὸς μίγματος δημοκρατίας καὶ ὀλιγαρχίας ἔναντι τῶν πολιτευμάτων τούτων κεχωρισμένως. Ἡ μέση αὐτὴ τάξη κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη ὀρίζεται σὲ σχέση μετὰ τὸ μέγεθος τῆς περιουσίας τῆς ὁποίας εἶναι κάτοχος καὶ δὲν εἶναι θεμιτὸ «οἱ μέσοι» τῶν Πολιτικῶν νὰ ἀντιπαραβληθοῦν πρὸς τὴ νεώτερη μπουρζουαζία ἢ νὰ ἔχουν ὅποιαδήποτε σχέση μετὰ τὰ μέσα παραγωγῆς ἢ ἄλλες παρόμοιες μαρξικὲς ἀντιλήψεις. Οἱ κατ' Ἀριστοτέλη «μέσοι» εἶναι οἱ μετρίου ἢ μέσου πλούτου κάτοχοι⁴⁴, οἱ ὅποιοι ἔχουν μεγαλύτερες πιθανότητες νὰ δροῦν μετὰ γνώμονα τὴ σωφροσύνη καὶ τὴν ἄλλη ἀρετὴ. Καὶ τοῦτο ἀνακαλεῖ στὴ μνήμη τοὺς λόγους τοῦ Σωκράτους κατὰ τὴν προσευχὴ τοῦ σπὸν Πᾶνα, στὸ τελευταῖο μέρος τοῦ πλατωνικοῦ *Φαῖδρου* ὅπου εὐχόταν τὸ βάρος τοῦ πλούτου, τοῦ ὁποίου θὰ ἦταν κάτοχος, νὰ ἦταν τόσο, ὅσο θὰ μπορούσε νὰ τὸ σηκώσῃ ὁ σώφρων⁴⁵.

Ὁ R.G. Mulgan ὑποστηρίζει ὅτι ἡ ὑπὸ τοῦ Ἀριστοτέλους προβολὴ τῆς ἀξίας τοῦ μέσου καὶ τοῦ μετρίου κατὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς ἠθικῆς καὶ τῆς πολιτικῆς του διδασκαλίας δὲν ἀποδεικνύει ὅτι ἡ ὑπεροχὴ τῆς μέσης τάξεως εἶναι τὸ ἄριστον. Ὁ χαρακτήρας τοῦ ἠθικῶς ἐνάρετου ἀνθρώπου εἶναι τέτοιος πού κρατᾷ σὲ ἰσορροπία τὰ συναισθήματα καὶ τὰ πάθη του, ἀποφεύγοντας τὶς ἀκρότητες. Καὶ ἂν ἀκόμη γίνῃ τοῦτο ἀποδεκτό, ἡ χρῆση τοῦ ἐπιχειρήματος αὐτοῦ ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη γιὰ νὰ στηρίξῃ τὴν ἀποψὴ του περὶ τῆς ἀνάγκης ὑπεροχῆς τῆς μέσης τάξεως εἶναι, κατὰ τὸν Mulgan, λογικὰ ἀσθενής. Ἄν γίνῃ ἓνας παραλληλισμὸς μετὰ τὴν συμπεριφορὰς τοῦ ἀτόμου καὶ τῆς ζωῆς τῆς πόλεως, πρέπει ἡ πόλις, ἐνεργώντας κατὰ τὰ αἰτήματα τοῦ μέσου καὶ τοῦ μετρίου νὰ μὴν εἶναι ὑπερβολικὰ παράτολμη οὔτε ὑπερβολικὰ ἐπιφυλακτικὴ κατὰ τὴν ἔκφραση τῆς πολιτικῆς τῆς δραστηριότητος. Τοῦτο ὅμως δὲ σημαίνει ποσῶς ὅτι ἡ ἐξουσία θὰ πρέπει νὰ περιέλθῃ εἰς χεῖρας τῶν μελῶν τῆς μέσης τάξεως καθ' ὅτι γιὰ νὰ δικαιολογηθῇ ἡ ἐπιλογὴ αὐτὴ ἀπαιτεῖται ἀκόμη μιὰ προϋπόθεση, ὅτι δηλαδὴ οἱ ἀνήκοντες στὴ μέση αὐτὴ τάξη ἐπιβάλλεται νὰ δροῦν ἀπὸ κοινῶν μετρίως. Κατὰ δευτέρον λόγον, ἡ ἀποψὴ ὅτι οἱ κατέχοντες μέσον πλοῦτον πειθαρχοῦν περισσότερο σπὸν λόγον καὶ ὅτι οἱ πολὺ πλούσιοι εἶναι ὑβριστὲς καὶ μεγαλοπόνηροι, ἐνῶ οἱ πολὺ πτωχοὶ κακοῦργοι καὶ μικροπόνηροι, ἐλέγχεται ἀπὸ τὴν ἀντιλήψη ὅτι, κατὰ τὸ σκεπτικὸν τοῦ Ἀριστοτέλους, οἱ ἀνήκοντες στὴ μέση τάξη ἔπρεπε κανονικὰ νὰ εἶναι μετρίως κακοῦργοι καὶ πονηροὶ καὶ ὄχι ἄριστοι. Ὁ Mulgan ἐν συνεχείᾳ, ἀνασκευάζοντας τὸ ἐπιχειρημᾶ του αὐτό, ὑποστηρίζει ὅτι, ἀφ' ἑνὸς ἡ ἀποψὴ τοῦ Ἀριστοτέλους περὶ μέσης τάξεως δὲν εἶναι λογικῆς ἀλλὰ κοινωνικῆς ὑφῆς καὶ ὅτι, ἀφ' ἑτέρου, ὁ Ἀριστοτέλης δὲν πίστευε ὅτι ἡ κατοχὴ μέσου πλούτου συνιστᾷ ἐπαρκῆ ὄρον ἢ ἐχέγγυο γιὰ τὴν ἀσκηση τῆς ἀρετῆς, ἐπειδὴ πέρα τούτου ἀπαιτοῦνται παιδεῖα καὶ ὑπακοὴ στοὺς νόμους⁴⁶. Ὁ R.G. Mulgan προχωρεῖ στὴ

⁴⁴ *Αὐτόθι*, σσ. 106:107· Πβ. *Ἀριστ., Πολιτ.*, Δ11, 1225b 5· Πβ. Κ. Γεωργουλη, *Ἀριστοτέλης ὁ Σταγιδίτης*, Θεσσαλονίκη, ἔκδ. Ἱστορικῆς καὶ Λαογραφικῆς Ἑταιρείας Χαλκιδικῆς, 1962, σ. 374.

⁴⁵ Πλατ., *Φαῖδρ.*, 279 b 8-c2.

⁴⁶ *Ἀριστ., Πολιτ.*, Β7, 1266 b 28-33, ἰδ. 32-33: «Ἰσότητα δεῖν ὑπάρχειν ταῖς πόλεσιν, κτήσεως καὶ παιδείας».

διατύπωση τῆς ἀντιλήψεως ὅτι ἐκεῖνο πού καθιστᾶ τὸν ρόλο τῆς μέσης τάξεως λιγότερο δεσποτικὸ καὶ περισσότερο ἰσορροπημένο καὶ ἰσορροπητικὸ εἶναι τὸ γεγονός ὅτι στὸν δεδομένο διαχωρισμὸ τῆς κοινωνίας σὲ τρεῖς τάξεις, τοὺς πολὺ πλουσίους, τοὺς πολὺ πτωχοὺς καὶ τὴ μέση τάξη, δὲν ὑπάρχει κοινωνικὴ ὁμάδα ἢ ὁποία ν' ἀντιτίθεται στὴ μέση τάξη ὅπως ἡ τάξη τῶν πλουσίων στὴν τάξη τῶν πτωχῶν καὶ ἀντιστρόφως. Ἡ μέση τάξη, συνεπῶς μπορεῖ νὰ μεταχειρίζεται τὴν τάξη τῶν πτωχῶν ἢπιότερα ἀπ' ὅ,τι ἡ τῶν πλουσίων καὶ τὴν τάξη τῶν πλουσίων ἐπιεικέστερα ἀπ' ὅ,τι ἡ τάξη τῶν πτωχῶν. Τοιοῦτοτρόπως, κατὰ τὴν ἄποψη τοῦ Mulgan ἢ ὑπεροχὴ τῆς μέσης τάξεως, ἂν εἶναι τοῦτο ἐπιτεύξιμο, εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα οὐχὶ τῶν οὐσιαστικῶν καὶ πραγματικῶν ἀρετῶν τῆς, ἀλλὰ τῆς σχετικῆς θέσεώς τῆς στὴν κοινωνικὴ δομὴ⁴⁷.

Ὁ Ἀριστοτέλης, ἔχοντας στὴ διαθεσὴ του τὴν πλούσια ἐμπειρία τῆς γνώσεως τῆς πολιτικῆς καὶ τῆς πολιτισμικῆς πραγματικότητος τῆς ἐποχῆς του ἀλλὰ καὶ τὴν πείρα ὅλης τῆς ἑλληνικῆς μέχρις αὐτὸν παραδόσεως, μελετήσας τὰ πολιτεύματα πλείστων ἑλληνικῶν πόλεων, τῆς Πελοποννήσου, τῆς Στερεᾶς καὶ τῆς κεντρικῆς Ἑλλάδος, τῆς Μακεδονίας, τῆς Θράκης, τῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου, τῶν ἑλληνικῶν πόλεων τῆς Μ. Ἀσίας ἀλλὰ καὶ περιοχῶν ἐκτὸς ἑλληνικοῦ χώρου, ἦταν πεπεισμένος, θεωρητικὰ ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τις πρακτικῆς του ἐμπειρίας καὶ τις προσωπικῆς του παρατηρήσεις ὅτι οἱ πολὺ πλούσιοι δὲν μποροῦν νὰ εἶναι ἀρχόμενοι, ἀλλὰ, καὶ λόγω τοῦ τρυφηλοῦ τους βίου, δὲν ὑπακούουν οὔτε στοὺς δασκάλους τους, μὴ ἔχοντας ὡς ἐκ τούτου παιδείαν καὶ ὅτι τὸ μόνο πού γνωρίζουν εἶναι νὰ ἀσκοῦν δεσποτικὴ ἀρχή, ἐνῶ οἱ πολὺ πτωχοὶ εἶναι πολὺ εὐτελεῖς καὶ γνωρίζουν νὰ ὑπακούουν δουρικὰ στὴν ἐξουσία, ἔτσι πού ἡ πόλις κατανατᾶ νὰ εἶναι χῶρος δούλων καὶ δεσποτῶν καὶ ὄχι ἐλευθέρων ἀνθρώπων⁴⁸. Ἡ ἄλλη παρατήρηση τοῦ Ἀριστοτέλους εἶναι ὅτι μιὰ ἰσχυρὰ μέση τάξη προλαμβάνει τις συγκρούσεις καὶ παρεμποδίζει τὴν ἐπικράτηση ἑκατέρου τῶν δύο ἄκρων⁴⁹, ἐνῶ συμβάλλει στὴν ἀποτροπὴ τῶν στάσεων στίς μεγάλες κυρίως πόλεις, ὅπου ὑπάρχει ἢ δυνατότης νὰ εἶναι ἢ μέση τάξη πολυάριθμη⁵⁰. Ὁ Ἀριστοτέλης ὑποστήριζε ὅτι, ὅταν κυριαρχοῦν οἱ δύο ἄλλες τάξεις, τότε εἶναι πιθανὸν νὰ ἐπικρατήσῃ δημοσ ἔσχατος ἢ ὀλιγαρχία ἄκρατος⁵¹. Δὲν ἐξετάζει ἐὰν συμβαίνει μιὰ μέση τάξη νὰ μὴν ἔχει ἐπίγνωση τοῦ ρόλου τῆς· ὅ,τι τὸν ἐνδιαφέρει εἶναι ὅτι ἢ μέση τάξη ἔχει ὅλες τις προϋποθέσεις νὰ διαδραματίσῃ ἕναν διοικητικὸ καὶ συμβιβαστικὸ ρόλο μεταξὺ τῶν δύο ἄλλων κοινωνικῶν ὁμάδων, ἔτσι ὥστε νὰ ὑπάρξει πολιτικὴ καὶ κοινωνικὴ συμμετρικότης. Ἐξ ἄλλου τὸ ἀγαθὸ καθ' ἑαυτὸ προσδιορίζεται ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη ὡς τὸ ἀκριβεστατὸν μέτρον πάντων⁵². Ἡ ὑπό-

⁴⁷ R.G. Mulgan, *Aristotle's Political Theory*, σσ. 106-109.

⁴⁸ Ἀριστ., *Πολιτ.*, Δ11, 1295 b 13-22.

⁴⁹ ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Πολιτ.*, Δ11, 1295 b 34-39.

⁵⁰ *Αὐτόθι*, Δ11, 1296 b 7-13.

⁵¹ *Αὐτόθι*,

⁵² ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Πολιτικός*, Ἀπ. 2, W.D. Ross, σ. 64.

θεση ότι ή κατοχή και ή κάρπωση έξωτερικῶν αγαθῶν, ανεξαρτήτως ποσότητος, δὲν ἐπιτρέπει πάντοτε λογικὸ συσχετισμὸ μὲ τὴν ἠθικότητα τῆς συμπεριφορᾶς, τίθεται στὸν ἀντίποδα μιᾶς ἀπὸ τὶς πιὸ ἰσχυρὲς ιδέες τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ. Καὶ οἱ ἐξαιρέσεις δὲν ἀνατρέπουν ἕναν κανόνα, ὁ ὁποῖος, φοβοῦμαι ὅτι ἔχει διαχρονικὸ κύρος. Ὁ Mulgan διατυπώνει τὴν κριτικὴ του ἐπὶ τῶν ἀνωτέρω ἀριστοτελικῶν ἀντιλήψεων, κινούμενος ἐπὶ σαφῶς λογικοῦ ἐπιπέδου. Ἡ ἀποψή του ὅτι ή μέση τάξη, γιὰ νὰ καταστεῖ πράγματι μέση τάξη καὶ κυρίαρχη, θὰ πρέπει τὰ μέλη της νὰ δοῦν μετρίως εἶναι ἐλέγξιμη, ἐπειδὴ, ὅπως ὁ Mulgan ἀποδέχεται, ὁ Ἀριστοτέλης δὲν πίστευε ὅτι ή κατοχή μέσου πλούτου ἀρκεῖ γιὰ νὰ εἶναι κανεὶς ἐνάρετος. Πεποίθηση τοῦ Ἀριστοτέλους ἀλλὰ καὶ τοῦ Πλάτωνος καὶ τῆς φιλοσοφικῆς καὶ λογοτεχνικῆς παραδόσεως ἦταν ὅτι ὁ πολὺς πλοῦτος καταστρέφει τὸν ἄνθρωπο. Συνεπῶς, ή μέτρια παρουσία πλούτου εἶναι εὐνοϊκός, ἀλλ' ὄχι ἐπαρκὴς ὅρος γιὰ τὴν ἀσκηση τῆς ἀρετῆς. Τὸ ἄλλο σκέλος τῆς κριτικῆς τοῦ Mulgan, τῆς συνισταμένης στὴν ἀντίληψη ὅτι μεταξὺ ὑβριστῶν καὶ μεγαλοπονηρῶν καὶ κακούργων καὶ μικροπονηρῶν θὰ πρέπει νὰ ἴστανται οἱ μετρίως κακούργοι καὶ πονηροὶ καὶ ὄχι ή μέση τάξη, δὲν εὐσταθεῖ, ἐφ' ὅσον ή μεσότης μεταξὺ τῶν ἀκροτήτων εἶτε ή τοῦ πράγματος εἶτε ή πρὸς ἡμᾶς⁵³, προϋποθέτει, κατὰ τὴν ἀριστοτελικὴ διδασκαλία, δύο ἀκρότητες. Καὶ ἀσφαλῶς οἱ πολὺ κακούργοι καὶ οἱ λίγο κακούργοι δὲν μποροῦν ν' ἀποτελέσουν τὰ δύο ἄκρα μιᾶς μεσότητος. Ἐφ' ὅσον τὸ κύριο βᾶρος τῆς ἀριστοτελικῆς διδασκαλίας στὴν προκειμένη περίπτωση εἶναι ὁ πλοῦτος, τὰ δύο ἄκρα τῆς μεσότητος θὰ μπορούσαν νὰ εἶναι τὸ ὑπερπλοῦσιον καὶ τὸ ὑπέρπτωχο⁵⁴ καὶ οὐχὶ τὰ ὑπὸ τοῦ Mulgan ἀναφερόμενα, τὰ ὁποῖα ὁ Ἀριστοτέλης ἀποδίδει ὡς γνωρίσματα τῶν δύο ἀκροτήτων.

Μία σημαντικὴ παράμετρος τῶν ἐπιδράσεων πού δέχθηκε ὁ Ἀριστοτέλης γιὰ τὴ συγκρότηση τῶν ἠθικῶν καὶ τῶν πολιτικῶν του ἀξιῶν καὶ ἰδιαίτερος ὅσων συνάπτονται πρὸς τὴν ἀξία τοῦ μέτρου καὶ τῆς μεσότητος εἶναι ὁ ἰατρικὸς-βιολογικὸς καὶ ὁ φυσικὸς χῶρος. Δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ καθοριστεῖ ὁ βαθμὸς τῶν ἐπιδράσεων ἀπὸ μιὰ ἐπιστημονικὴ περιοχὴ τὴν ὁποῖαν διακονοῦσε καὶ ὁ πατέρας τοῦ Ἀριστοτέλους ὁ ὁποῖος ὅπως ἤδη ἀναφέρθη ὑπῆρξε ἰατρὸς στὴ βασιλικὴ αὐλὴ τῶν Μακεδόνων. Ὁ Ἀριστοτέλης στὸ βιβλίον Η' τῶν Πολιτικῶν μνημονεύει τοῦ Ἴπποκράτους, τὸν ὁποῖον θεωρεῖ ἄνδρα ἐπιστημονικῶς ἀξιόλογον⁵⁵. Ἡ διατύπωση ἀξιολογικῆς κρίσεως ἀπὸ τὸν Ἀριστοτέλη γιὰ ἕναν ἐπιστήμονα τοῦ κύρους τοῦ Ἴπποκράτους δὲν εἶναι τυχαία. Ὁ Πλάτων ἀναφέρεται ἐπίσης στὸν Ἴπποκράτη στὸν Πρωταγόρα⁵⁶ καὶ στὸν Φαῖδρο⁵⁷, ὅπου διατυπώνεται ή παρατήρηση ὅτι γιὰ τὴν γνώση τῆς ψυχῆς ἀπαιτεῖται κατανόηση τῆς φύσεως τοῦ ὄλου καὶ ὅτι ὁ Ἴπποκράτης θὰ ἐπιβεβαίωνε ὅτι καὶ γιὰ τὴ γνώση τοῦ σώματος θὰ

⁵³ ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Ἠθ. Νικομ.*, Β5, 1106 a 28.

⁵⁴ ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Πολιτ.*, Δ11, 1295 b 7.

⁵⁵ ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Πολιτ.*, Η4, 1326 a 23-26.

⁵⁶ Πλάτ., *Πρωταγ.*, 311 b, c.

⁵⁷ ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Φαῖδρ.*, 270 c.

ἔπρεπε νὰ ἰσχύσει ἡ ἴδια ἀκριβῶς διαδικασία. Τὰ διασωθέντα κείμενα τῆς Ἱπποκρατικῆς Συλλογῆς περιέχουν στοιχεῖα πού ἀφοροῦν ὄχι μόνο στή σωματική ἀλλά καί στήν ψυχική υἰγεία τοῦ ἀνθρώπου καί πού εἶναι δυνατὸ νὰ συναφθοῦν πρὸς τὰ δομικὰ θεμέλια τῆς ἀριστοτελικῆς ἠθικῆς καί πολιτικῆς φιλοσοφίας. Τὰ δύο ἄκρα, τῶν ὁποίων ἡ μεσότης εἶναι ἀρετή, κατὰ τοὺς ὅρους τῆς ἀριστοτελικῆς ἠθικῆς καί πολιτικῆς διανοήσεως, ἐμφανίζονται στὰ κείμενα τῆς Ἱπποκρατικῆς Συλλογῆς, ἀφ' ἑνὸς μὲν ὡς λιμὸς πού ἐξασθενίζει τὸν ὄργανισμό καί πού, ἐνδεχομένως, τὸν ὀδηγεῖ στὸν θάνατο καί ἀφ' ἑτέρου ὡς κορεσμός (πλήρωσις) πού προκαλεῖ διαφορετικῆς τάξεως κακὰ στὸν ἀνθρώπινο ὄργανισμό⁵⁸. Γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τῆς ὀργανισμικῆς ἰσορροπίας ὁ Ἱπποκράτης εἰσηγεῖται τὴν ἀναζήτηση ἑνὸς μέτρου μὲ βάση τὴν αἴσθησι τοῦ σώματος⁵⁹. Πολλὲς ἀπὸ τὶς διατυπώσεις τῆς Ἱπποκρατικῆς Συλλογῆς (Corpus Hippocraticum) ἐμφανίζουν ὡς πρὸς τὴν ἔννοια τοῦ μέτρου μεγάλη ὁμοιότητα πρὸς τὴ διδασκαλία τοῦ Ἀριστοτέλους σὲ θέματα φυσικῆς καί βιολογίας. Στὶς τέσσερις κατὰ τὸν Ἐμπεδοκλέα, ὁ ὁποῖος ὑπῆρξε ἰατρός, στοιχειακὲς ἀρχὲς τοῦ κόσμου, στὰ τέσσερα αἰώνια καί ἀμετάβλητα στοιχεῖα, τὸ πῦρ, τὸν ἀέρα, τὸ ὕδωρ καί τὴ γῆ, ἀντιστοιχοῦν οἱ τέσσερις ποιότητες, τὸ θερμὸ, τὸ ψυχρὸ, τὸ ὑγρὸ καί τὸ ξηρὸ. Ἀπὸ τὴν ἔνωση τῶν στοιχείων αὐτῶν, τὴ φιλία, προκύπτει ὁ κόσμος, ἐνῶ ἀπὸ τὸν ἀποχωρισμὸ τους, τὸ νεῖκος, προκαλεῖται ἡ ἐντύπωση τῆς φθορᾶς. Ἡ ἀνάμειξή τους στή σωστὴ ἀναλογία ἐξασφαλίζει, κατὰ τὴν ἄποψη τῶν Ἱπποκρατικῶν κειμένων, τὴν υἰγεία. Ὅταν κάποιος ἀπὸ τὰ ἀνωτέρω στοιχεῖα ὑπερτερεῖ, εἶναι κρέσσον τῆς φύσιος τῆς ἀνθρωπίνης, ἐπέρχεται ἀσθένεια ἐπειδὴ λ.χ. τὸ θερμὸ δὲν μπορεῖ νὰ μετριάσει τὸ ψυχρὸ τὸ ὁποῖο ἐπίσης δὲ μετριάζεται ὑπ' ἐκείνου⁶⁰. Ὁ Ἀριστοτέλης ὑποστηρίζει ὅτι ἡ θερμότης εἶναι ἐνύπαρκτη στὸ σπερματικὸ περὶττωμα καί ἔχει τόση κίνηση καί ἐνέργεια ὅση εἶναι σύμμετρη μὲ τὸ καθένα ἀπὸ τὰ μέρη. Στὸν βαθμὸ πού εἶναι περισσοτέρη ἢ λιγότερη, τὸ δημιουργούμενο ὄν θὰ εἶναι ἢ κατώτερο σὲ ἀξία ἢ ἀνάπηρο⁶¹. Οἱ θερμότητες καί οἱ ψύξεις, ὅταν τελοῦν σὲ συμμετρικὴ σχέση, δημιουργοῦν τὶς γενέσεις, ἐνῶ πέρα ἀπ' αὐτὴ τὴν ἀναλογία προκαλοῦν τὴ καταστροφὴ⁶². Ὁ Ἀριστοτέλης ὑπῆρξε βιολόγος ἀλλὰ καί φιλόσοφος τῆς βιολογίας⁶³, ὁ ὁποῖος ἔτεμνε προβλήματα τῆς ἠθικῆς καί τῆς πολιτικῆς πραγματικότητος μὲ βάση τὶς βιολογικὲς του γνώσεις, ἐνῶ, ἀντιστρόφως, εἶχε ὡς ἀφετηρικὴ ἀρχὴ τῶν βιολογικῶν του μελετῶν θεμελιακὲς ἀντιλήψεις τῆς ἠθικοπολιτικῆς του φιλοσοφίας.

Τὰ χρόνια τῆς παραμονῆς τοῦ Ἀριστοτέλους στὸν Ἀταρνέα καί στήν Ἄσσο τῆς Μ. Ἀσίας, κοντὰ στὸν φίλο του Ἑρμία, μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Πλάτωνος, ἀλλὰ

⁵⁸ Ἱπποκράτους, *Περὶ ἀρχαίης ἰητρικῆς*, 9, Ἱπποκράτους Ἄπαντα, τ.1, Αθήνα. ἐκδ. Κάκτος, 1992, σ. 76.

⁵⁹ Πβ. *αὐτόθι*.

⁶⁰ Πβ. *αὐτόθι*, 14, σ. 86.

⁶¹ Ἀριστ., *Περὶ ζῶων γενέσεως*, Β 6, 743 a 20, 30.

⁶² *Αὐτόθι*, Δ, 9, 777 b 20, 30.

⁶³ S.R.L. Clark, *Aristotle's Man*, σσ. 84 κ.έξ.

καὶ στὴ Μυτιλήνη μὲ τὸν Θεόφραστο καὶ πού συναριθμοῦνται περίπου σὲ πέντε χρόνια, ὑπῆρξαν πολὺ δημιουργικά, ἀφοῦ κατὰ τὴ διάρκειά τῆς περιόδου αὐτῆς συνετελέσθη ἢ ἀπόκλισὴ τοῦ ἀπὸ τὴν πλατωνικὴ φιλοσοφία ἀλλὰ καὶ ἡ συγκέντρωση τοῦ ὕλικου τοῦ ὄχι μόνο γιὰ τὶς βιολογικὲς τοῦ μελέτες ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸ σημαντικὸ ἔργο τοῦ στὰ πεδία τῆς ἠθικῆς, τῆς λογικῆς, τῆς μεταφυσικῆς καὶ τῆς πολιτειολογίας⁶⁴. Οἱ ἔρευνές του, μὲ πεδίο ἀναφορᾶς τὴ φύση καὶ τὰ ἔμβια ἐν αὐτῇ ὄντα καὶ τὰ φυτὰ, τὶς ὁποῖες πραγματοποίησε κατὰ τὴ διάρκειά τῶν ταξιδιῶν του μὲ ἓνα ἐπίλεκτο ἐπιτελεῖο συνεργατῶν, ἐπειδὴ θὰ ἦταν ἀδύνατο γιὰ τὸν ἴδιο νὰ εἶχε συλλέξει τόσο πλούσιο ὕλικό, τοῦ ἔδωσαν τὴ δυνατότητα νὰ καταστῆ μιὰ πολυδύναμη φιλοσοφικὴ διάνοια καὶ ν' ἀντιμετωπίζει τὰ τιθέμενα προβλήματα μὲ τρόπο διεπιστημονικό. Οἱ παρατηρήσεις τῶν ἐρευνητῶν τοῦ ἀριστοτελικοῦ ἔργου D' Arcy Thompson καὶ H.D.P. Lee, περὶ τῶν τοπωνυμίων τῶν βιολογικῶν συγγραμμάτων τοῦ, ἀποδεικνύουν ὅτι ἡ μελέτη τοῦ γεωφυσικοῦ χώρου τῆς ἑλληνικῆς ἡπείρου, τῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου καὶ τῆς Μ. Ἀσίας ἀλλὰ καὶ ἄλλων περιοχῶν τοῦ τότε γνωστοῦ κόσμου διεδραμάτισε ἓνα πολὺ σημαντικό ρόλο στὴ διαμόρφωση τοῦ τελικοῦ σχήματος καὶ στὸν καθορισμὸ τῆς κατευθύνσεως τῆς ἀριστοτελικῆς διανοήσεως. Τοιοῦτοτρόπως, στὸ ἔργο *Περὶ τὰ ζῶα ἱστορίαι* ἀναφέρονται 212 τοπωνύμια ἢ γεωγραφικὲς πληροφορίες, γίνεται λόγος γιὰ 102 διαφορετικὰ μέρη, ἀπὸ τὰ ὁποῖα 17 ἀνήκουν στὴ νοτιοδυτικὴ Μ. Ἀσία, 19 στὶς ὑπόλοιπες περιοχὲς αὐτῆς, 12 στὴ Μακεδονία καὶ στὴ Θράκη, 25 περιοχὲς ἀναφέρονται στὴν ἑλληνικὴ γενέθλια γῆ, 14 στὴ λοιπὴ Εὐρώπη, 6 στὴ Λιβύη καὶ στὴν Αἴγυπτο καὶ 9 στὴν Ἑγγὺς Ἀνατολή⁶⁵. Τὰ πολλὰ ταξίδια τοῦ ἔδωσαν τὴν εὐκαιρία νὰ γνωρίσει νέους τόπους, ἤθη, ἔθιμα καὶ ἀνθρώπους μὲ τοὺς ὁποίους συναναστρεφόμενος ἐμπλούτιζε τὶς γνώσεις καὶ τὶς ἐμπειριές του. Ἡ διερεύνηση τοῦ γεωπολιτικοῦ χώρου τῆς Ἑλλάδος καὶ τῶν ἄλλων περιοχῶν τοῦ τότε γνωστοῦ κόσμου ἀπὸ τὴ διεισδυτικὴ ματιὰ τοῦ Ἀριστοτέλους, τοῦ παρέσχε τὴ δυνατότητα καὶ τοῦ καλλιέργησε τὴν ἰκανότητα νὰ συλλάβει τοὺς ἐμφανεῖς καὶ τοὺς μυστικοὺς παλμούς τῆς ζωῆς καὶ τῆς φύσεως καὶ τοῦ ἐπέτρεπε νὰ γνωρίσει τὴ νομοτέλεια, τὴν ἐνύπαρκτη στὴ φυσικὴ πραγματικότητα, καὶ νὰ ἀποτιμήσει τὶς κινήσεις τῶν κοσμικῶν δυνάμεων κατὰ τρόπον τελεοκρατικό. Οἱ παρατηρήσεις του καὶ τὰ συμπεράσματά του, ἐδραζόμενα στὸν παραγωγικὸ τρόπο τοῦ συλλογίζεσθαι, μὲ τὶς ἀυξημένες πιθανότητες πλάνης, προκαλοῦν ἐν τούτοις καὶ σήμερα τὸ ἐνδιαφέρον. Ἀξιοσημεῖωτη εἶναι ἡ παρατήρηση τοῦ Ἀριστοτέλους ὅτι οἱ κάτοικοι τῶν βορείων ψυχρῶν περιοχῶν καὶ τῆς Εὐρώπης διακρίνονται γιὰ τὴν ἀνδρεία τους, χωρὶς ὅμως νὰ ἔχουν πνευματικὴ καὶ αἰσθητικὴ καλλιέργεια, γεγονός πού δὲν τοὺς ἐμπόδιζε νὰ διατηροῦν τὴν ἐλευθερία τους· ἀντιθέτως, οἱ ἀσιατικοὶ λαοὶ διαθέτουν πνευματικὲς καὶ καλλιτεχνικῆς τάξεως ἀρετές, ἀλλ'

⁶⁴ Πβ. Κ. Δεσποτόπουλου, *Μελετήματα φιλοσοφίας*, Ἀθήνα, Παπαζήσης, 1978, σ. 189. Πβ. Μ.Ι. Τσιτσικλή, «Ἡ τελευταία παραδοσὴ τοῦ Ἀριστοτέλη», *Χρονικά τῆς Χαλκιδικῆς. Περιοδικὴ ἔκδοσις ἱστορικῆς λαογραφικῆς ἐταιρείας Χαλκιδικῆς*, τ. 44-45, Θεσσαλονίκη, 1989, σ. 140, ὑπόσημ. 17.

⁶⁵ Πβ. I. During, *Ὁ Ἀριστοτέλης*, σ. 309.

ἐπειδὴ τοὺς λείπει ἢ ἀνδρεία ζοῦν διαρκῶς ὑπὸ καθεστῶς ὑποτελείας καὶ δουλείας. Καὶ ὁ Ἀριστοτέλης, ὁ στοχαστὴς τοῦ μέσου, τοῦ ὁποῖου τὴ σημασία διακρίνει ἀκόμη καὶ στὶς κλιματολογικὲς συνθήκες καὶ στὸν σημαντικὸ ρόλο τοῦ στή διαμόρφωση τῆς συμπεριφορᾶς ἀτόμων καὶ κρατῶν, ὑποστηρίζει ὅτι τὸ γένος τῶν Ἑλλήνων, ζώντας στὸ μέσον τῶν ἀνωτέρω φύλων, διαθέτει τὶς ἀρετὲς ἀμφοτέρων, δηλαδὴ τὴν ψυχοσωματικὴ καὶ τὴ διανοητικὴ ρώμη⁶⁶.

Ὁ Ἀριστοτέλης ὑπῆρξε ὁ φιλόσοφος τῆς ἀκριβείας τόσο κατὰ τὴ γλωσσικὴ τοῦ ἔκφραση καθ' ἑαυτὴν ὅσο καὶ κατὰ τὶς ἀνάλυσεις προβλημάτων βιολογικῆς, ἠθικοπολιτικῆς ἢ μεταφυσικῆς τάξεως. Γιὰ τὸν ἰατρό, κατὰ τὴν ἄσκηση τοῦ λειτουργήματός του, ὑπάρχει ἓνα μέτρο βάσει τοῦ ὁποῖου ἐξευρίσκει τὶ συνιστᾶ ὑγιὲς γιὰ τὸ σῶμα καὶ τοιοῦτοτρόπως ὀδηγεῖται στὴν ὀρθὴ μεσότητά μεταξὺ τοῦ ἐλάχιστου καὶ τοῦ καθ' ὑπερβολήν. Καθ' ὅμοιον τρόπον καὶ ὁ ἠθικῶς ἀνώτερος ἄνθρωπος χρειάζεται ἓνα ὀρισμένο μέτρο ὅσον ἀφορᾷ στὶς πράξεις καὶ στὶς ἐπιλογές του⁶⁷. Στὰ Ἠθικὰ Νικομάχεια δίνει τὴν ὑπόσχεση νὰ προσδιορίσει ἐπακριβῶς ποῖος εἶναι ὁ ὀρθὸς λόγος καὶ ποῖος εἶναι ὁ ὄρος ὁ ὁποῖος διασφαλίζει τὴν ὀρθότητά του⁶⁸. Συνεπῶς, ὅσο κι ἂν ὁ Ἀριστοτέλης διδάχθηκε ἀπὸ τὸν Πλάτωνα τὴν ἐφαρμογὴ τῶν ἀξιῶν τοῦ μέτρου καὶ τῆς μεσότητος μὲ τὴν ἔννοια τῆς ἀναλογίας, τῆς ὀρθῆς μείξεως καὶ τῆς συμμετρίας καὶ ὅσο καὶ ἂν ὁ Ἀριστοτέλης δὲν διεκδικεῖ τὴν πατρότητα τῆς ἀξίας τοῦ μέτρου, ἐν τούτοις, καὶ κατὰ τὴν ἄποψη τοῦ I. Düring, ἡ θεωρία τοῦ γιὰ τὴ μεσότητά ἂν κατανοηθεῖ ὀρθὰ ὡς μέθοδος φαινομενολογικῆς περιγραφῆς τῶν ἀρετῶν καὶ τῶν κακιῶν εἶναι προσωπικὸ τοῦ ἐπίτευγμα⁶⁹. Τόσο γιὰ τὸν Πλάτωνα ὅσο καὶ γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη ὑπῆρξε ἀγαθὸ ἀπόλυτου κύρους, τὸ ὁποῖο γιὰ μὲν τὸν Πλάτωνα ἦταν θεμελιωμένο στὴ θεωρία τῶν ἰδεῶν ἐνῶ γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη ἦταν συνυφασμένο μὲ τὴν περὶ κινήσεως θεωρία του καὶ ἀνάγεται στὴν ἔννοια τοῦ θεοῦ, ὁ ὁποῖος εἶναι ἡ ἀπαρχὴ κάθε κινήσεως στὸν χῶρο αὐτοῦ τὸ ὁποῖον δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι κατ' ἄλλον τρόπον⁷⁰. Κάθε ἐπιλογή, λοιπόν, πὺν ἀποτυγχάνει στὴν πραγμάτωση τοῦ ὀρθοῦ μέτρου παρεμποδίζει τὴν ὑπηρεσία τοῦ θεοῦ μέσα μας καὶ εἶναι κακό, ἐνῶ, ἀντιθέτως, ἡ ἐπίτευξη τῆς ἀγαθῆς μεσότητος ἀνάγει στὴν ἀληθινὴ θέαση, τὴν ἀληθινὴ γνώση τοῦ ὄντος⁷¹.

Ἡ διαμόρφωση τῶν πολιτικῶν ἀξιῶν οἱ ὁποῖες περιλαμβάνονται στὰ βιβλία τῶν ἀριστοτελικῶν *Πολιτικῶν* ἔγινε μὲ βάση τὶς ἐπιδράσεις ἀπὸ τὴν πλατωνικὴ διδασκαλία ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν προγενέστερη φιλοσοφικὴ καὶ λογοτεχνικὴ παραδοση, τῆς ὁποῖας ὁ Ἀριστοτέλης ὑπῆρξε ἐνήμερος. Τὰ ταξίδια καὶ οἱ ἔρευνές του ἀπέφεραν ἓνα πλούσιο ὑλικό, τὸ ὁποῖο τοῦ ἐπέτρεψε νὰ κατανοήσῃ

⁶⁶ Ἀριστ., *Πολιτ.*, H7, 1327b 23-31. Πβ. J.M. Somb, Ἀριστοτέλης, ἑλλ. μετ., Α. Βερυκοκάκη-Αρτέμη, ἐπιμ., Β. Κύρκου, Ἀθήνα, Νέα Σύνορα, ἄ. χρ., σ. 191.

⁶⁷ Ἀριστ., *Ἠθ. Εὐδ.*, 1249 a 21-b25.

⁶⁸ ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Ἠθ. Νικομ.*, Z, 1, 1138 b 34: «τίς ἐστὶν ὁ ὀρθὸς λόγος καὶ τούτου τὶς ὄρος».

⁶⁹ I. Düring, *Ὁ Ἀριστοτέλης*, τ. 2, σ. 225.

⁷⁰ R. Walther, *Magna Moralia und aristotelische Ethik*, N.Ph.V.. 1929, σσ. 26-75.

⁷¹ Ἀριστ., *Προτρεπτικός*, 6(W6), W.D. Ross, Τοῦ Αὐτοῦ, *Μετὰ τὰ Φυσικά*, A1, 993 b 20.

πληρέστερα τὸν κόσμον τοῦ γίνεσθαι καὶ τῆς φθορᾶς καὶ νὰ διατυπώσῃ τις παρατηρήσεις του γι' αὐτὸν ὡς ἐπιστήμην τῆς φύσεως. Ὁ στοχαστής, ὁ ὁποῖος ἐπέδιώκε τοῦ λόγου καὶ τῆς πόλεως τὸ εὐσύνοπτον, ἔχοντας ὡς πρότυπο πολιτικῆς ὀργανώσεως τὴν πόλη-κράτος καὶ ὄχι τὴν κοσμόπολη τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου, ὑποστήριξε ὅτι τὸ ἄριστο πολίτευμα εἶναι ἕνας συμβιβασμὸς ὀλιγαρχικῶν καὶ δημοκρατικῶν στοιχείων, μία ὀρθὴ μείξις ἢ ὁποῖα ἐπιτυγχάνει τὴν ὀρθὴ μεσότητα: τὸ μέσον λαμβάνει⁷², ἀφοῦ ὁ προσδιορισμὸς τοῦ ἄριστου βίου παρακολουθεῖ τὸν ὀρισμὸν τῆς ἀρετῆς ὡς μεσότητος. Καὶ τὸ χρυσὸ μέτρο δὲν εἶναι τὸ προῖον ἑνὸς ἀκριβοῦς μαθηματικοῦ ὑπολογισμοῦ, ἕνας μέσος ὅρος δύο ἄκρων - ἢ ἀρετὴ ὡς ὑπέρτατη τελειότης κατὰ τὸ ἄριστον καὶ τὸ εὖ εἶναι ἀκρότης⁷³ - ἀλλὰ κυμαίνεται, ἀποκαλυπτόμενο μόνο στὰ εὐστροφα πνεύματα μεταξὺ τῶν ὁποίων συγκαταλέγεται καὶ ὁ εἰσηγητὴς του, ὁ ὁποῖος, λέγεται ὅτι ἀπεκλήθη ὑπὸ τοῦ μεγάλου δασκάλου του, ὁ Νοῦς τῆς Ἀκαδημίας.

⁷² Τοῦ Αὐτοῦ, *Πολιτ.*, Δ9, 1294 b 2.

⁷³ Τοῦ Αὐτοῦ, *Ἠθ. Νικομ.*, Β6. 1107 a 6-8.